

**The *Summa Feudorum* of MS Parm. 1227:
a Work by Iacobus Aurelianus (1250ca.)?**

by Attilio Stella

Reti Medievali Rivista, 20, 2 (2019)

[<http://www.retimedievali.it>](http://www.retimedievali.it)

Firenze University Press

The *Summa Feudorum* of MS Parm. 1227: a Work by Iacobus Aurelianus (1250ca.)?*

by Attilio Stella

Questo contributo offre un'edizione aggiornata e commentata di uno dei più discussi trattati di diritto feudale, trasmesso dal solo testimone Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 1227, la cui attribuzione è a tutt'oggi largamente ipotetica. L'analisi testuale e strutturale del trattato, comparata col ms. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 2094 e con la *Lectura Feudorum* di Baldo degli Ubaldi, vuole dimostrare come l'opera possa essere ascritta a Iacobus Aurelianus, altrimenti noto come Jacques d'Orléans, un esperto di diritto probabilmente formatosi in una scuola italiana attorno alla metà del Duecento, i cui scritti noti – all'incirca una trentina di *additiones* in margine ad altre opere di diritto feudale – non sono stati finora considerati organicamente.

This contribution offers an updated and commented edition of one of the most discussed treatises in feudal law, transmitted by only one witness (Parma, Biblioteca Palatina, Parm. 1227) and whose authorship is still largely hypothetical. Textual and structural analyses of this tradition, compared with MS Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 2094 and Baldus de Ubaldis's *Lectura Feudorum*, aim at proving that the author might be Iacobus Aurelianus, alias Jacques d'Orléans, a French lawyer probably educated in Italy in the mid-thirteenth century whose writings – thirty-odd marginal *additiones* mostly to feudal law literature – have not been considered as a whole thus far.

Medioevo; secolo XIII; storia del diritto; diritto feudale; *Libri Feudorum*; Jacques Revigny; feudalesimo.

Middle Ages; 13th Century; legal history; feudal law; *Libri Feudorum*; Jacques Revigny; feudalism.

* The research leading to these results has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement n. 740611 CLCLCL).

Few treatises in feudal law have stirred up as much intense debate as the *Summa Feudorum* of which I provide, in this contribution, an updated and commented edition. The treatise, indeed, offers many reasons for such interest, not least the mystery that surrounds the identity of its author, for centuries erroneously believed to be Jacques de Revigny, the great French professor who pioneered the post-glossatorial methods in the Orleanais law school in the late thirteenth century¹. While many authors had cast reasonable doubts about Revigny's authorship, in 1956 Corrado Pecorella published a heavily criticised edition of the *summa* under the name of the French professor, provoking harsh reactions, especially among the experts of Revigny and the Orleanais school². However, besides its problematic authorship, the *summa* has several intrinsic elements that make of it a fascinating object of study: it combines deep attention towards the sphere of practice with the explicit use of scholastic reasoning, while denoting an original use of canon law arguments. The latter point concerns principally the notion of *ius ad rem*, the right of a cleric who is appointed with an ecclesiastic office to demand the grant of this office, which is here noticeably used to acknowledge, for the first time, the legal validity of verbal investitures that are not perfected through the conveyance of the fief³. The treatise offers thus tangible evidence of how feudal law was a field through which medieval lawyers pioneered new ways to frame the different contingent situations and claims to property continuously emerging from the sphere of practice⁴. This is the main reason why revealing the identity of its author is still an important matter. In the last decades, various alternatives have been proposed to solve this mystery: either an unknown lawyer active in southern Italy, or Iacobus de Arena, or else Iacobus Balduini⁵. In what follows, I reconsider the *summa's* authorship by providing a brief description of the manuscript transmitting the treatise (Parma, Bibl. Pal., *Parm. 1227*), its formal characteristics, its sources, and its peculiarities. The analysis of this tradition, integrated with evidence from ms. *Wien, Österreichische Nationalbibliothek 2094* and Baldus's *Lectura Feudorum*, will lead to a possible solution for the author's identity.

¹ Waelkens, *La théorie*; Bezemer, *Les répétitions*; Bezemer, *What Jacques saw*.

² Iacobus de Ravanis, *Summa* (1956). A summary of the flaws of this first edition were outlined in: Feenstra, review of *Iacobus de Ravanis*.

³ Meijers, *Le soi-disant*, thought that this *summa* offered the earliest definition of *ius ad rem*. Landau, *Zum Ursprung*, and Dondorp, *Ius ad Rem*, have demonstrated that the notion was developed by canonists in the late twelfth century.

⁴ See for instance Conte, *Modena 1182*.

⁵ Meijers, *Le soi-disant*; Bezemer, *Jacobus*, pp. 325-335.

1. MS Parm. 1227 and the doubtful attribution of the *summa*

The *summa* is transmitted by only one witness, MS Parm. 1227 (97 fols., 250mm x 410mm), copied in dual columns at fols. 10ra-11vb, 16ra-18ra⁶. Parm. 1227 is a collection of treatises, excerpts, and *quaestiones* dealing almost exclusively with feudal law:

1. Dulus Gambarinus, *Margarita super feudis* (fols. 1ra-7vb)
2. Iacobus de Ravanino Ultramontanus, *Summa super usibus feudorum* (fols. 10ra-11vb, 16ra-18ra)
3. Johannes Blancus de Massilia, *Summa super usibus feudorum*, fragm. (fols. 12ra-13ra)
4. Iacobus de Ardizone, *Summa feudorum* (fols. 23ra-53va)
5. Ho(mobonus), quaestio Episcopus civitatis Tart(onensis) (fol. 53va)
6. Hugo de Porta Ravennata, *Summula de pugna* (fols. 53va-54va)
7. Aliprandus, *Summula de feudis* (fol. 54va)
8. Iacobus de Ardizone, *comm. ad LF 2.54.12* (fol. 54vb)
9. Iacobus Baldovini, *De effectu hominitie* (fol. 54vb)
10. Martinus de Fano, *Tractatus iuris emphiteotici* (fols. 55ra-60ra)
11. Johannes de Blanosco, *Tractatus super feudis et homagiis* (fols. 60ra-63ra)
12. Roffredus Beneventanus, *Summa de pugna* (fols. 63rb-64rb)
13. Iacobus de Ardizone, *comm. ad LF 2.54.12* (fol. 64rb)
14. Hostiensis archiepiscopus Embrudenensis, *Summa feudorum* (fols. 64va-70rb)
15. *Quaedam argumenta circa feuda* (fol. 70rb)
16. Martinus de Fano, *Tractatus de hominitis et homagiis* (fols. 70va-72vb)
17. Fragment «In rebus feudalibus ... Innoc(entius) IIII^{us}» (fol. 72vb)
18. Iohannes Phaseolus Pisanus, *Summa super usibus feudorum* (fols. 75ra-84ra)
19. Gaufredus <de Trano>, *Summula super feudis* (fol. 84ra-84rv)
20. Fragment «<S>uper eo quod ... ut supra dictum est» (fol. 84rv)
21. Odofredus, *Summa super usibus feudorum* (fols. 87ra-97va)
22. *Ordo compilationis feudorum secundum dominum Odofredum* (fol. 97ra)
23. *Rubrice secundum Ac(cursius)* (fol. 97rb)

There are no substantial reasons to reject the conclusion that the manuscript was copied in Italy in XIII ex. - XIV int.⁷. Except for Item 1 – one parchment quire inserted in a paper leaflet and sewn to the rest of the code at a later time – all the items are seemingly by the same scribe (Hand A), who also copied most of the marginal notes⁸. Since the tint of marginal notes by Hand

⁶ For a description of the manuscript and its content: Acher, *Notes*, pp. 125-178.

⁷ Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), pp. 19-20.

⁸ Fols. 6rb, 11rb, 11va-vb, 16rb, 23ra-rb, 31a, 32va-42va, 43vb, 45va, 49rb, 55ra-rb, 61rb, 62vb, 64vb, 69ra, 87rb-88rb, 88vb, 89ra-90vb, 91rb, 91vb-92va, 93ra-94va, 95ra-va, 96ra-va, 97ra-rb.

A varies substantially, it is likely that they were copied in different moments; these variations might suggest that some *additiones* might not have been derived from the antigraph but from different texts available in the workshop. Another fourteenth-century writer (Hand B)⁹, probably the owner of the code, added several comments in the margin of Ardizzone's *summa* (item 4), mostly summarising opinions contained in the various tracts of *Parm. 1227*. The longest annotation is a collection of diverging definitions of *fief* (fols. 23va-24rb), including opinions by Jean Blanc (item 3), Hostiensis (14), Iohannes Phaseolus (18), Gaufredus (19), Odofredus (21), and, of course, Jacques de Revigny (2), whose authorship we are now going to discuss.

One of the crucial aspects of *Parm. 1227* is the fact that either its scribe or its antigraph were imprecise, or at least partial, in attributing titles and authorship to the tracts¹⁰. The most controversial piece is undoubtedly our *summa* (item 2) and its attribution to Revigny (c. 1230-1296). Whether the outcome of a previous mistake or an error originating with this manuscript, the attribution was accepted and gained further authority once Baldus de Ubaldis cited the treatise as a work by Revigny – a suggestive hypothesis depicts Baldus as the possessor of the manuscript *Parm. 1227* itself¹¹. The first substantiated doubts about such authorship were raised by Eduard M. Meijers in 1918 and 1950¹². The Dutch author noted that Revigny was educated in Orleans, where, differently from the Italian schools, the *Libri Feudorum* and the *Lombarda* were not used at all. This would make it problematic to identify him with the author of our *summa*, entirely based on the former book and citing – although only a few times – the latter. Other elements against Revigny's authorship are the recurring citations of canon law sources, which the French scholar was quite reticent to use, and a diverging opinion about *ius ad rem*¹³. Further elements, according to Meijers, would prove that the *summa* was written about 1250, before any documented activity of Revigny (1260-1296): firstly, the author did not know the Accursian *glossa* to the *Libri Feudorum*, completed about 1250; secondly, he claimed to have seen in person the emperor allowing natural sons to succeed in fiefs – and Meijers thought this emperor to be Frederick II (d. 1250). Eventually, since the author wrote that in his region («in partibus nostris») fiefs were inherited by firstborns, Meijers placed him in the kingdom of Sicily, where primogeniture was customary, as the Dutch scholar implied¹⁴. The *summa*, therefore, was supposedly written by an Italian jurist active in the mid-thirteenth century in southern Italy, most likely at the Neapolitan *studium*. When in 1956 Corrado Pecorella

⁹ Fols. 23ra, 23rb, 23va, 23vb, 24ra, 24rb, 35ra, 37ra, 50vb, 51ra.

¹⁰ Items 6 and 9 are misattributed, while 11, 14, and 19 are nothing but excerpts derived from broader works: Conte, *Servi*, pp. 187-188, n. 11.

¹¹ Cortese, *Scienza di giudici*, pp. 143-144.

¹² Meijers, *L'université*; Meijers, *Le soi-disant*.

¹³ Meijers, *Le soi-disant*, pp. 181-186.

¹⁴ Meijers, *Le soi-disant*, pp. 177-180.

published an edition of our *summa* under the name of Revigny, he was genuinely unaware of Meijers's 1950 work, and thus a substantiated argument to support this attribution had to wait for the harsh review by Robert Feenstra, who reproached Pecorella for ignoring Meijers's article, for having overlooked all the evidence brought against Revigny's authorship, and for delivering an extraordinarily imprecise transcription of the treatise¹⁵. In his piqued reply, Pecorella could in no way undermine the arguments *contra* Revigny¹⁶.

Albeit some of Meijers' arguments may appear a little stretched – and in certain cases even circular, as the point on primogeniture, which is based on, and then taken as proof of, the southern Italian origin of the author – the idea that the *summa* is an Italian treatise written about 1250 was generally accepted¹⁷. Notwithstanding the doubts cast by Ennio Cortese, in 2006 Kees Bezemer, who had previously suggested Iacobus de Arena as a possible author, associated the *summa* with Iacobus Aurelianus, the scarcely known author of some *glossae* and *additiones* on feudal law¹⁸, but he believed this signature to possibly conceal the identity of Iacobus Balduini (d. 1235), a renowned professor in Bologna. Bezemer relied on some stylistic similarities and the recurrence of some idiosyncratic expressions but, however intriguing the hypothesis may be, his argument does not provide any convincing explanation for the not irrelevant variation Balduini/Aurelianus and it results quite problematic when it comes to dating the treatise, which was purportedly written several years after Balduini's death. Bezemer resolved the latter issue by suggesting that Balduini wrote the core of the treatise before 1235 and that his pupil Benedict of Isernia (d. 1255 ca.) re-shaped and concluded the *summa* in the following years¹⁹. This point, however, is not fully convincing. Meijers had already realized that the treatise was not a partial transcription of a complete work but an early, unfinished version of a broader, unfortunately lost treatise²⁰. Evidence confirming this insight, as we will now see, makes the *pro* Balduini argument very weak. The same evidence, however, proves that Bezemer had good reasons to attribute the *summa* to Iacobus Aurelianus in the first place.

The information available about this author is mainly due to the superficial attention paid by scholars focusing respectively on single sources bearing Aurelianus's marginal additions – either *Parm. 1227*, *Wien 2094*, or Baldus.

¹⁵ Feenstra, review of *Iacobus*.

¹⁶ Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), p. 22.

¹⁷ In 1983, Ennio Cortese (*Legisti, canonisti*, p. 268) cited Iacobus de Aurelianus as an author from Orleans, having no connection with Southern Italy, or Italy at all. Cortese's later works, however, purport Meijers suggestions: Cortese, *Il diritto*, 2, p. 330 (now in Cortese, *Le grandi linee*, p. 372, n. 504).

¹⁸ Bezemer expanded some findings by Pecorella, who thought this lawyer to be Revigny, and Laspeyres, both relying on the sources of Baldus's *Lectura Feudorum*: Bezemer, *Jacobus*, pp. 333-334.

¹⁹ Bezemer, *Jacobus*: 325-335.

²⁰ Meijers, *Le soi-disant*, p. 179, n. 16.

In these studies, he is reported to be the author of some *glossae* and two lost works in feudal law: the so-called *Liber domini Iacobi de Aurelianis*, which is a re-shaping of the *Libri Feudorum*, and a *Summa feudorum* of which virtually nothing would be known²¹. Since thus far there has been no attempt to put all these pieces together, what follows intends to be a first step in this direction.

2. The summa: structure and sources

The *summa* is subdivided into six titles (tab. 1a), each introduced by an initial capital letter decorated in red and blue and each subdivided into paragraphs whose initial letters or signs (§) are coloured alternately in red and blue. The first and fifth chapters include respectively seven and three titled rubrics: some are integrated in the body text, some others are added in the margin – it is difficult to say whether the latter reflected a subdivision intended by the author or paragraphs that the scribe or the manuscript's owner deemed of particular interest.

If we consider the *summa's* cross-references, there seem to be at least three missing titles (tab. 1b). This does not prove, however, that the treatise was copied only partially. On the contrary, references to the first five titles are all detailed to the paragraph and are all expressed in the present or past tense. Concerning the two references to the title 6, one is to paragraphs that are missing from this tradition («§ Revocatur autem» and «§ Sed ubi vassallus vassalli»), while the other one is in the future tense and does not specify any paragraph²². The only reference to the title that I believe to be the seventh seems to refer to a paragraph that was not yet written but that the author planned to compose soon («We will consider this matter more broadly, if God wills, in this *summa* in title *de feudorum littigiis*, paragraph *cum vero controversia*»). The same pattern – future tense and possible invocation of God's will – recurs in the three references to the two other missing titles (tab. 2). This evidence adds further details to Meijers's suggestion that this *summa* was a draft of a later, lost treatise: the author deemed this version complete only until title [5], perhaps title [6], which he had not finished yet, and any further title was still under elaboration.

The primary source of the treatise is, of course, the *Libri Feudorum*²³. The citation apparatus shows how the author relied on a version of the book that resembled closely the *vulgata* until LF 2.54(55), with two notable exceptions:

²¹ Laspeyres, *Über die Entstehung*, p. 436; Seckel, *Quellenfunde*, p. 59, n. 3, pp. 61, 64-68. See also Cortese, *Scienza di giudici*, pp. 143-144, n. 188.

²² *Infra*, App., fol. 17va, lines 1181-1182: «Quod qualiter sit plenius tradetur in summa i. Quibus modis feudum ammittatur».

²³ I refer here to the title subdivision offered in Lehmann, *Das Langobardische*. On the codification of the *Libri*: Weimar, *Die Handschriften*.

title LF 2.26 was named «An viventis vassalli» instead of «Si de feudo controversia fuerit»²⁴; the so-called *constitutio de beneficiis*, enacted by Conrad II in 1037, did not find its way to the *vulgata*, but appears here as «lex Conradus» along with three other imperial constitutions by Lothair III and Frederick I, in what amounted to LF 2.52²⁵. The material that found its way to the *vulgata* as titles LF 55(56)-57(58) was available to our author in the systematisation of *extravagantes* – the texts that were generally copied after the *Libri Feudorum* but were not part of the standard text – carried out by Ardizone in the 1230s in the so-called *Liber Ardizonis*²⁶. The systematisation used by our author included, however, an extra title («De quibusdam aliis capitulis extraordinariis») that appears in the print editions of Ardizone's *summa* and seems to correspond to a further stage of codification of the *Liber Ardizonis*²⁷.

From a quantitative point of view, the *Libri Feudorum* are cited 293 times, which rise to 341 if we include the mentions of this updated systematisation of *extravagantes*. While the *Lombarda* is used only rarely (12), more frequent are the citations to Roman law (351) – the Digest (271), the Code (108), the Institutes (11), and the Novels (15) – and canon law (67) – Gratian's *Decretum* (18) and the *Liber Extra* (49). Our author's interest in Romanistic and canonistic thought is revealed not only by direct citations but also by references to opinions and works by other jurists: the canonist Gaufredus de Trano (*infra*, App., fol. 11ra: lines 306-308), Symon Vicentinus (18ra: 1440), Iohannes Bassianus (11rb: 416-417), Pillius (11vb: 609-611), Roffredus (11ra, 11rb: 310-343, 389-396), Azo (10ra, 11vb, 16ra, 17ra: 39-40, 573-574, 654-655, 1021), the Accursian *glossa* to the Code (11ra, 16ra: 317-320, 655-657), the Digest (10ra: 20-21), and the Institutes (10vb: 240-241). While our author generally used these citations to corroborate his arguments, he occasionally expressed sharp criticism towards them – «the *glossa ordinaria* frightens me» («me terret»: fol. 16ra, 655-657) he

²⁴ Citations in the *summa* cover what amounted to LF 2.26 §§ 3-26; according to Laspeyres, *Über die Entstehung*, p. 437, title «An viventis vassalli» was also used by Andreas de Isernia (d. ante 1316); it occurs also in *Wien 2094* (fol. 62vb), but in both cases it refers to just one paragraph, LF 2.26.3, and not the entire title.

²⁵ Our author (*infra*, App., fol. 10va, lines 190-195) has it in LF 2.52, but he is aware that this constitution was available in the *Lombarda* [Lomb. 3.8.4] and in the systematization of the *extravagantes* by Ardizone, in title «de feudis et beneficiis constitutiones regales, imperiales, et decretales» [L. Ard. Extr. II. 32].

²⁶ Seckel, *Quellenfunde*; Stella, *Liber Ardizonis*, pp. 191-192, 215; Colorni, *Le tre leggi*. While LF 2.56(57) is apparently missing, or at least not cited in the *summa*, LF 2.55(56) («Quae sint regaliae») corresponds unmistakably to title R of the *Liber Ardizonis* [L. Ard. R.]. The texts amounting to LF 2.57(58) («De notis feudorum») in the *vulgata* are cited as part of a title called «de capitulis extraordinariis», which appears in the identical form in L. Ard. Extr. I. 1-11, along with other *extravagantes* that Lehmann collected under the *capitula extraordinaria Iacobi de Ardizone* [Extr. Ard. 1-26 = L. Ard. Extr. I. 23-54] and *capitula extraordinaria Baraterii* [Extr. Bar. 1-8 = L. Ard. Extr. I. 12-22]; Lehmann, *Langobardische*, pp. 186-200. The *summa* cites as part of the *Libri Feudorum* three titles that also appear in the L. Ard.: «De pace Constantie» (L. Ard. S), «De feudis et beneficiis» (L. Ard. Extr. II), and «De privilegiis ecclesiarum» (L. Ard. Extr. VI).

²⁷ Extr. Ard. 27-37. The discrepancy is chapter «Si vasallum», which is cited in our *summa* (fol. 18ra) but is absent in the L. Ard.: Stella, *Liber Ardizonis*.

wrote referring to Accursius's commentary on C. 4.2.3. He deemed Gaufredus's definition of fief «defectiva». In another passage, he confronted some unnamed «sapientes», i.e. a pre-Accursian glossator of the *Libri Feudorum*, perhaps Pillius, who held that love and honour were the main reasons of fief-giving: «they can gloss as much as they like – he wrote – but the principal cause to give a fief nowadays is money» (fol. 17vb, lines 1270-1272)²⁸. The boldness of our author towards the authoritative legal sources did not spare even the *Libri Feudorum*, a book which «is very disorganised and thus averts me, and perhaps many others, from the way of truth» (fol. 17vb: 1234-1235).

Interestingly enough, there also are literary quotes to Seneca (fol. 10va: 209-210) – the same text from the *De beneficiis* cited in the *Libri Feudorum* [LF 2.23] – and, five times, to Cicero – *De amicitia* (3) and *De officiis* (2) (fols. 10ra, 11ra, 17vb: 4, 354-358, 364-366, 1239-1241, 1243-1247). Another display of the author's training in the *artes* emerges in his treatment of the nature of the feudal contract, which represents a clear example of Aristotelian logic applied to legal reasoning (fol. 11rb, 375-424). In the first place, he reported two diverging opinions: «someone» believes that it is a service contract («do ut facias»)²⁹, while others, such as Roffredus, think of it as a donation «sub modo», subject to certain conditions. From these two elements he derived a *tertium quid* which shared some aspects of both but possessed its own, independent nature: that of a «contractus nominatus consuetudine inventus», a contract with a clear and standardized form which was determined by custom. Quite remarkably, this solution is the same that the Burgundian lawyer Jean de Blanot reached in 1256³⁰. While Blanot rested his argument on a simple acknowledgement of the legal authority of custom, our author resorted to the Aristotelian notions of *form* and *matter* to deploy a theory of the way custom could determine this contract. The matter, i.e. the potency for substantial existence, of the feudal contract had its roots – he wrote – in the *ius gentium*, the composite, unwritten body of universal laws and principles which, according to the Roman law tradition, were innate and common to all peoples³¹. By resorting to the maxim «forma dat esse rei» – an expression that recalls Peter of Spain's *Tractatus*, one of the most broadly diffused treatises on logics (ca. 1230-1240)³² – and by analogy with an argument on slavery

²⁸ One pre-Accursian *glossa*, probably ascribable to Pillius but perhaps reworked by Iacobus Columbi, opposes that LF 1.20, in which is written that a fief «emitur et acquiritur pretio», is against LF 1.25(26), which states that a fief is acquired not on the pretext of money, but by a lord's love and honour. The solution proposed by the glossator, which is seemingly the opinion contested by the *summa*, is that the former principle applies when a fief is sold by a vassal to a third party with the lord consenting, whereas the latter principle prohibits the sale by a lord to his vassal: Rota, *L'apparato*, p. 78.

²⁹ The excerpt on fiefs by Hostiensis as transmitted in *Parm. 1227* (Item 14) reports precisely the opinion of these «quidam», but, as it has been pointed out (Acher, *Notes*, p. 128), it might be an interpolation, since the print editions of Hostiensis's *Summa* do not transmit this passage.

³⁰ Acher, *Notes*, p. 171.

³¹ D. 1.1.1.4 and 1.1.5.

³² Peter of Spain, *Tractatus*, p. 68: «Forma est quod dat esse rei et conservat eam in esse».

by Bassianus, he eventually suggested that custom provided these unspoken practices of lordship and patronage with their being («esse») by defining them through explicit rituals and norms³³.

3. *The summa and Iacobus Aurelianus*

Now that we have examined the principal characteristics of the *summa*, we can finally consider how it relates to the writings by Iacobus Aurelianus. When Kees Bezemer preliminarily identified him with the author of our treatise to immediately suggest that he was Balduini, he relied on three citations of Aurelianus in Baldus's *Lectura Feudorum* – which, as Mario Montorzi demonstrated, are at least seven³⁴ – and three passages appearing in the print editions of Odofredus's *Summa Feudorum*³⁵. In my analysis of *Parm. 1227*, I found out that these passages are not citations by Odofredus to his master Balduini, but *additiones* that Iacobus Aurelianus wrote in margin of Odofredus's *Summa* which were eventually interpolated in its body text³⁶. But there is more. *Parm. 1227* contains another seven marginal additions by Aurelianus – all to Ardizone's *summa* – while *Wien 2094* contains thirty annotations by the same name³⁷. Since some of these writings or citations appear in more than one source, the total amount is of thirty-four marginal writings on the subject of feudal law: twenty-two opinions or *quaestiones*, ten references to the *Liber domini Iacobi de Aurelianis* – which is probably a codification of the *Libri Feudorum* differing from the *vulgata* – and two citations of a *summa* by Aurelianus.

The first reference to the *summa* is a comment on the authority of *usus* and *mores*: «dic usum aut mores, idest usitatos mores (...) et hoc notat dominus Ia(cobus) Aure(lianus) in prohemio summe sue» (*Wien 2094*, fol. 58rb) – a sentence that does not appear either in our *summa* or, to my knowledge, in any other legal writing on fiefs. Given that our *summa* is incomplete, it is possible that a later version carried a completely different *proemium*, but the argument is very stretched. The second citation (*Parm. 1227*, fol. 95ra), how-

³³ The *Lectura* in D. 1.1.6 by Bassianus, from which this argument is derived, is edited in Cortese, *La norma*, II, p. 405.

He refers here to LF 2.32, «Qui testes sint necessarii ad probandam novam investituram», in which the solemnity of custom is deemed necessary to prove that a new investiture is legally valid.

³⁴ Montorzi, *Processi istituzionali*, p. 308, n. 69. In my analysis of Baldus's *Lectura Feudorum*, I identified eight citations of Aurelianus: Baldus, *Opus aureum*, fols. 32va, 39va, 39vb, 40vb, 41ra, 42vb, 58va, 61vb.

³⁵ Bezemer, *Jacobus*, pp. 333-335.

³⁶ *Parm. 1227*, fols. 94ra (1), 95ra (2).

³⁷ Two in margin of a commentary on C. 1.3.2 by Iacobus de Arena; nine either in margin of, or interpolated in, the body text of Ardizone's *Summa Feudorum*; nineteen in margin of the *Libri Feudorum*. For the content of the Vienna manuscript, see: <<http://manuscripts.rg.mpg.de/manuscript/9825/>>.

ever, is a reference to title «de feudorum littigiis», quite significantly the same as one of those which our author was planning to add to this early version of the *summa*³⁸. This confirms that the *summa* underwent further development than what is transmitted in *Parm. 1227*, and points at Aurelianus as its likely author. A citation from the *Liber Iacobi de Aurelianis* (*Wien 2094*, fol. 66va) shows that this book was known by the author of the *summa*, who reported the passage word for word in this treatise³⁹. Furthermore, the *Liber Aureliani* had LF 2.26 §§ 9-11 under the title «An viventis vasalli» – which, as we have seen, is a peculiarity of the book used by our author⁴⁰. Further and conclusive proofs in favour of this identification come from three opinions by Aurelianus that correspond clearly to passages of the *summa*⁴¹.

Many elements of this enigmatic figure remain obscure. Although Italy is the most likely place where he was educated – the use of the *Libri Feudorum* and the *Lombarda* may suffice as proof – we do not know precisely where. We do not know either where his career developed, whether the *Liber Aureliani* was a teaching book, or whether his works in Roman law went beyond the two isolated comments on the *De commissariis* by Iacobus de Arena (d. 1297/1298) – which confirm that Aurelianus was active in the second half

³⁸ This is one of the citations that Bezemer possibly attributed to Odofredus: Bezemer, *Jacobus*, p. 334, transcr. at note 55.

³⁹ *Wien 2094*, fol. 66va: «In libro Iac(obi) Aur(eliani) plus est s(cilicet) “dantur enim pleraque feuda ut pro eis ulla fidelitas non fiat et tamen feuda sunt, unde et qui ea recipiunt vassalli sunt”. Et in libro Sy(monis) et Odo(fredi)». Cf. *infra*, App., fol. 11ra, lines 347-351.

⁴⁰ *Wien 2094*, fol. 56va: «Potest intelligi nominaliter ut significet “naturalem et legitimum”, ut sic excludat naturales et adoptivos: ar. i. An viventis vas(salli) fe(udum) c. Adoptivus et c. Naturales [LF 2.26.9, 11], Iac(obus) de Aurelianis».

⁴¹ 1. *Wien 2094*, fol. 59ra, glossa to «a fidelitate feudum dicatur» (LF 2.3 § 3): «Ar(gumentum) contra(rium) i. qualiter dominus a proprietate privetur <c.> Ex facto in fi.; sed quod est ibi, littera Iac(obus) Aur(elianus)», which is the last allegation of the argument described *infra*, App., fol. 11ra, lines 350-351.

2. *Wien 2094*, fol. 62va: «tu potes dicere alium est intellectum huius littere et talem s(cilicet) ut restituat aliud feudum vasallo eiusdem extimacionis quod erat prius feudum de quo victus est, aut numeret nummos feudi dandos, i(dest) qui darentur in feudum, i(dest) pro feudo: non autem retinet eos in feudum, nam dominus solvit extimacionem eius iuris quod habeat a vas(sallo) etiam feudo, et sic invenitur vasallo consultum cum iuris sui habeat extimacionem». See *infra*, App., fol. 16va, lines 817-824.

3. A commentary reporting an opinion («meo iudicio») by Iacobus de Aurelianis (*Parm. 1227*, fol. 94ra) reflects evidently a passage of the *summa*: «§ Est et casus in quo nulla ex causa ingratitude vel offensa feudum amittitur, meo iudicio: veluti si quis mihi rem in feudum dederit eo quod a morte eum liberaveram, vel a latrunculis vel hostibus eripueram, hoc enim nulla ex causa vel ingratitude amitti puto, quod est notabile (ut ff. de don(ationibus) l. Si pater [D. 39.5.34.1], Iacobus de Aurelianis». See *infra*, App., fol. 18rb, lines 1397-1400.

Ennio Cortese (*Scienza di giudici*, p. 144, n. 188) noted a discrepancy between a passage of our *summa* and one by Aurelianus. The former condemns the vassal who has asked for an investiture but fails three consecutive times to appear before the lord to obtain it once summoned (*infra*, App., fol. 18rb, lines 1445-1454); an *additio* by the latter asserts that a vassal who is accused of some crime and fails three times to appear before the lord to render justice has the right to a fourth summon before being lawfully dispossessed – a statement that contradicts both LF 2.22 and the *glossa*. The two circumstances, however, are different, since in the former the vassal is not yet in possession of the fief, while in the latter he is already in possession but simply fails to defend himself against an accusation.

of the century. Following Meijers, the identification with Revigny can be definitively rejected, but several elements seem to confirm not only the French origins of Aurelianus, but also some possible connections with the school of Orleans. For one thing, the toponymic Aurelianus, but also the development of arguments relating to France, whether directly or indirectly⁴², a sharp criticism towards the Accursian gloss and the explicit use of methods derived from the *artes*, both elements that characterised thirteenth-century lawyers trained in Orleans⁴³. Nor it seems a proof against the French origins the fact that he cited the *Libri Feudorum* and, to a minor extent, the *Lombarda* – after all, two other French lawyers educated in Italy and active in the mid-thirteenth century, Jean de Blanot and Jean Blanc de Marseille, did precisely the same⁴⁴.

4. Notes to the edition

This edition intends to provide an updated and improved tool to analyse one of the most important treatises in thirteenth-century feudal law. I try to amend some problems of Pecorella's revised edition Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), and provide an ecdotic edition which reflects more closely the idiosyncrasies of the original text⁴⁵. The most evident amendment concerns the citations of the *Libri Feudorum*, which Pecorella rendered, quite oddly, with *f* (perhaps for *feudum*?), whilst the text reports very clearly *i.* for *infra*⁴⁶. Then, the expansion of authors' names is neither systematic nor consistent and Pecorella occasionally failed to identify them correctly: «Ac» is not expanded into «Ac(cursius)» but the author is correctly cited in the apparatus (p. 27); an opinion by Roffredus is wrongly attributed to Gaufredus due to a misreading of the initial (p. 35); «Job» is not expanded, as it should have been, in Io(hannes) B(assianus) (p. 38); Symon (p. 66) is to be identified with Symon Vicentinus⁴⁷.

⁴² For instance, three *quaestiones* concerning fiefs granted by the king of France: *Parm. 1227*, fols. 40va, 41va, 95ra – the last one is edited in Bezemer, *Jacobus*, pp. 333-334, n. 54. The *summa* quotes chapter «Si vassallum» as part of the *extravagans* collection «De quibusdam aliis...» to support the heritability of fiefs by women. As noted by J. Acher, the *summa* by Hostiensis as in *Parm. 1227* cited this chapter as part of LF 1.23(24), adding that it was available only in a few versions of the *Libri Feudorum*. Hostiensis – but the passage might be an interpolation – reports that by the law of the Franks («lege Francorum») royal fiefs could be transmitted to the unmarried daughter of a deceased vassal's only upon royal permission to marry a suitable man willing to serve the king: Acher, *Notes*, p. 130.

⁴³ Meijers, *L'université*, pp. 111-113; Feenstra, p. 52.

⁴⁴ Acher, *Notes*, p. 177; Johannes Blancus, *Epitome*, fols. 78, 80, 108, et *passim*.

⁴⁵ The persistence of issues in Pecorella's second edition had been already noted in: Feenstra, *review*; Meijers, *Le soi-disant*, p. 178 (asterisk note by Feenstra); Bezemer, *Jacobus*, p. 326, n. 6.

⁴⁶ This issue was noted in Feenstra, *review*, but Pecorella did not follow his suggestions.

⁴⁷ See *supra*, text corresponding to footnote 28.

Pecorella reported most of the *apparatus fontium* correctly in the footnotes, according to modern conventions. However, his *apparatus* systematically fails to report the citations of Gratian's *Decretum*. Furthermore, Pecorella deemed many references as incorrect, but only in one case he was right⁴⁸: three citations of the *Corpus iuris civilis* are indeed correct⁴⁹; two are citations of the *Libri Feudorum*⁵⁰; one is a reference to the *Libellus disputatorius* by Pillius⁵¹. Nonetheless, most of the references that Pecorella deemed incorrect are to the *extravagantes* systematisation by Ardizzone which he could have derived from the thorough analysis that Emil Seckel carried out in 1910⁵².

Since the only witness of this *summa* is transmitted by *Parm. 1227*, this edition opts for preserving some idiosyncratic elements: colours, alternatively red and blue, of rubrics and paragraphs, are maintained. While Pecorella opted for a Latinization of some orthographical idiosyncrasies – i.e., «aequiparari» for «equipparari» (p. 27); «amitt-» for «ammitt-» (*passim*); «litigiis» for «littigiis» (p. 55) – I opted for preserving all of them. Unlike Pecorella's edition, underlining is not maintained but accurately reported in the apparatus. The punctuation is modern and is adapted to the syntax of the text, while the transliteration of *u* and *v* follows modern spelling. All the abbreviations have been expanded, but the expansion is reported in round brackets only (a) when doubtful and (b) in the references to other authors or legal sources. In the latter case, in order to facilitate the reading for non-specialists, I did not follow the current use to maintain the abbreviated form of legal allegations. After each reference, the abbreviation of the source is reported in square brackets according to modern conventional standards – i.e. LF 2.1.1 = Libri Feudorum, book 2, title 1, paragraph 1; C. 1.2.9.1 = Justinian Code, book 1, title 2, chapter 9, paragraph 1.

⁴⁸ Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), p. 61, n. 12. See *infra*, App., line 1274: «i. de precario c. uno».

⁴⁹ «i. Aut. de natu. li. § ult.» [Auth. coll. VI. 1.15 = Nov. 89.15]; «ff. unde vi l. i. § Hoc interdictum» [D. 43.16.1.3]; «ff. de excu(satione) mu(nerum) l. ii. § Minus et § Corporis» [D. 50.5. 2.6 et 2.7a]. Respectively in Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), p. 47, n. 5, p. 49, n. 5, p. 66 n. 9.

⁵⁰ Precisely to LF 2.35: Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), p. 40, nn. 10, 15.

⁵¹ Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), p. 43, n. 24 (*infra*, App., fol. 11vb: lines 609-611).

⁵² Seckel, *Quellenfunde*. The imprecisions are in Iacobus de Ravanis, *Summa* (1959), pp. 39, nn. 10, 14 (*infra*, App., lines 447-448, 453); 40, n. 5 (lines 462-463); 43, n. 12 (lines 594-595); 47 12n (lines 753-754); 49, n. 9 (lines 810-811); 51, n. 10 (line 888); 53, n. 14 (lines 970-971); 55, n. 14 (lines 1060-1061); 64, n. 5 (lines 1378-1379).

List of abbreviations

Auth. = Authenticum
Decr. Grat. = Gratian's Decretum
C. = Codex
D. = Digest
I. = Institutes
Extr. Ard. = Capitula extraordinaria Iacobi de Ardizone
Extr. Bar. = Capitula extraordinaria Baraterii
L. Ard. = Liber Ardizonis
    S. = *De pace Constantie*⁵³
    R. = *Quae sint regalie*⁵⁴
    Extr. I-VI = *Extravagantes* collections
LF = Libri Feudorum
Lomb. = Lombarda
Nov. = Novels
X. = Liber Extra

⁵³ MGH, *Leges IV/I*, pp. 408-418.

⁵⁴ Colorni, *Le tre leggi*.

Tab. 1. Titles of the Parma *summa* (fol. 10ra-11vb, 16ra-18ra)

---

[1] Quid sit feudum [fol. 10ra-11rb]

Quid sit beneficium [marginal rubric, fol. 10va]

Quid sit feudum [marginal, fol. 10va]

Nova diffinicio feudi [marginal, fol. 10vb]

Alia diffinicio feudi [marginal, fol. 11ra]

Alia diffinicio feudi [marginal, fol. 11ra]

Unde dicatur feudum [in-text rubric, fol. 11ra]

Qualis sit contractus feudi et quo iure inventus [in-text, fol. 11rb]

[2] Qui feuda dare possunt et qui feuda dare prohibentur. Rubrica [11rb-11vb, 16ra]

[3] Qui feuda possunt accipere et qui non [16ra-16rb]

[4] In quibus rebus possit consistere feudum et in quibus non [16rb-16vb]

[5] Quot modis feuda acquirantur et quibus. Rubrica [16vb-18ra]

Contradic(tio) omnibus notatoribus [marginal, fol. 17va]

An feudum possit acquiri per pecuniam [in-text, fol. 17vb]

An per pactum legis commissorie feudum possit acquiri [in-text, fol. 17vb]

[6] Quibus modis feudum amittitur [fol. 18ra-va]

Missing titles

[7?] De feudorum littigiis

[8?] De successione feudi

[9?] Qui possint et debeant in feudum succedere

Tab. 2. Cross-references in the Parma *summa* (fol. 10ra-11vb, 16ra-18ra)

Title [1]

- per id quod no(tatur) s(upra) e(adem) summa § ii., ver(ba) 'Nec immerito'
- similia notata sunt s(upra) e(adem) summa § Deinde, ver(ba) 'Item nisi sit femina'
- plene notatum invenies i(nfra) e(adem) summa § Qualis vero
- no(tatur) s(upra) e(adem) summa § i. et § ii.
- et no(tatur) s(upra) quid sit feudum § Et hodie et § Item ea
- ut no(tatur) in summa s(upra) quid sit feudum § Qualis vero
- ut no(tatur) in summa s(upra) t(itulo) quid sit feudum § Qualis vero
- adde que no(tatur) in summa s(upra) t(itulo) quid sit feudum § Deinde, ver(ba) 'et nisi sit filius clericus'

Title [2]

- uberrime notatum invenies in summa i(nfra) qui feudum dare pos(sunt) § Sed et vassallus
- et adde quod no(tatur) s(upra) prox(ime) § Est etiam
- ad quod faciunt ar. que no(tatur) s(upra) t(itulo) i. § Et forte

Title [3]

- adde que no(tatur) in summa s(upra) qui possunt feudum accipere § Clericus

Title [4]

- quod plenius i(nfra) no(tatur) in speciali rubrica 'In quibus rebus consistat feudum', verbum 'insuper'

Title [5]

- quod plene discussum invenies in summa i(nfra) quibus modis feudum acquiritur § Sed an possit

Title [6]

- uberrime notatum invenies in summa i(nfra) ... quibus mo(dis) fe(udum) amit(tatur) § Revocatur autem et § Sed ubi vassallus vassalli
- Quod qualiter sit plenius tradetur in summa i(nfra) quibus modis feudum amittatur

Title [7?]

- De hac tamen materia lacius Domino annuente notabimus in summa i(nfra) de feudorum littigiis § Cum vero controversia

Title [8?]

- secundum quod de hiis annuente Domino plenius et uberius tractemus in summa i. de successione feudi
- hec et alia plenius tradentur in summa i(nfra) de succ(essione) feudi

Title [9?]

- Quod qualiter et quibus defferatur in summa i(nfra) qui possint et debeant in feudum succedere Deo propitio plene notabitur

Appendix

The *Summa Feudorum* of MS *Parm. 1227*

[fol. 10ra] **Incipit summa super usibus feudorum composita a domino Iacobo de Ravanino ultramontano**

Quoniam de feudis tractaturi sumus prius nosce nos oportet quid sit feudum. Nam ut ait Tullius primo de officiis [Cicero, *De officiis*, 1.2.7] omnis que a ratione suscipitur de aliqua re institutio debet a diffinitione proficisci ut intelligatur quid sit id de quo disputetur, quod satis servare proposuit Ulpianus de iure et iusticia tractaturus, ut ff. de iust(itia) et iure l. i. [D. 1.1.1], licet auctor huius operis de talibus non curaverit, sed primum de his qui feudum dare possunt disquirere voluerit, ut i. qui feudum dare possunt in prin. [LF 1.1].

§ Feudum vero aliter diffiniendum (¹) est secundum quod fuit ab inventione sui et aliter secundum quod usibus curiarum et principum constitutionibus alteratum est. Ab inniciis siquidem sui feudum adheo erat in concedentis domini potestate ut quando vellet posset ipsum auferre, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. i. § Quia vidimus [LF 1.1.1], et in hoc equipparari poterat precario, ut ff. de precario l. i. [D. 43.26.1]. Natura eius equum erat quem alterius liberalitate tamdiu uti quamdiu liberalitatem conferens intendebat, ut ff. e. l. ii. § i. [D. 43.26.2.2] et l. Cum precario et l. Et habet in prin. [D. 43.26.12, 15]. Unde et hodie quidam est contractus quo quis in amicitiam donat alicui et illud revocat quando vult, ut scripsit Ac(cursius): ff. e. l. i. [*glossa ad D. 43.26.1*]²; quod puto intelligendum si hoc expresse agatur, secus vero si tacite, ar. C. de condict(ione) ob causam da(torum) l. Si repetendi [C. 4.6.7], ff. de condict(ione) causa da(ta) l. iii. § Si quis quasi [D. 12.4.3.6].

§ Secundum igitur sui primordium diffinietur feudum hoc modo: feudum est quod utendum fruendumve alicui liberalitate eius cui precipue dignitatis offitium antiquave consuetudo permisit conceditur tamdiu quamdiu conferentis liberalitatem voluntas patitur, quo recipiens largienti servire tenetur iuxta conventionem aut curiarium usum. In plerisque enim similis est diffinicio precarii, cui multum simile fuit feudum, nisi quia illud petentis precibus demum conceditur, hoc autem etiam sine precum interventu concedi potest, ut ff. e. l. i. [D. 43.26.1]. Item in feudatarium transit sola possessio naturalis sicut et in precario rogantem, et penes dominum remanet civilis sicut et penes precario concedentem, ut i. de inve(stitura) de re ali(ena) facta c. i. § Rei autem et § f. [LF 2. 8.1 et 8.2], i. in quibus ca(usis) fe(udum) a(m)mi(ttatur) c. i. § In primis [LF 2.23], ff. de acquir(enda) poss(essione) l. Naturaliter et l. Possessio in prin. [D. 41.2. 12 et 49], ff. de precario l. In rebus § i. [D. 43.26.3.1] et l. Et habet § Eum qui [D. 43.26.15.4]. Item et proprietatis remanet penes dominum sicut et penes precario (³) dantem, ut dicto § Rei autem et § f. [LF 2. 8.1 et 8.2], ff. de precario l. i. [D. 43.26.1], et no(tat) Az(o) in summa de acquir(enda) pos(sessione) c. § Sunt autem [*summa in C. 7.32.12*].⁴ Sic est in commodato cui

¹ § Feudum vero aliter diffi- *underlined*.

² *Digestum novum*, col. 694 (*glossa* «Quod genus liberalitatis»).

³ rogantem *deleted by strikethrough*.

⁴ Azo, *Summa*, fol. 191rb.

multum simile est precarium, ut ff. commo(dati) l. Rei [D. 13.6.8], et in deposito, ut ff. depositi l. Licet § i. [D. 16.3.17.1]. **Nec immerito** difinitioni predictae inseritur ‘cui precipue’ et c(etera), quoniam non passim quibuslibet licitum erat infeudare, sed certis tantum quibus hoc ipsum summa dignitas aut antiqua consuetudo tribuebat, licet hodie tam maiores quam minores et minimi valvassores infeudent, ut i. qui feudum da(re) pos(sunt) in prin. [LF 1.1], i. de natura feu(di) in fi. [LF 1.7.1]. **Immo** ex consuetudine que hodie optinet omnes, etiam rustici, possunt feudum dare dummodo legitimam habeant bonorum suorum administracionem, ut i. per quos fiat inve(stitura) c. i. § Novi vero [LF 2.3]. **Item** et verba illa ‘quo recipiens largienti’ et c(etera) necessario apponuntur quoniam ex dacione feudi civiliter obligatur vassallus domino ad serviendum. Et illud servicium potest esse conventum et sic certum, ita quod dominus a vassallo nullum aliud servicium potest exigere nisi conventum, per quod certus est vassallus quid debeat domino. **Item** potest esse debitum ex usu curiarum, et sic incertum, cum ad plura ex consuetudine teneatur vassallus domino, et vassallus non potest esse certus quid domino facere debeat nisi dominus requirat quid, et hoc respectu dicitur servicium incertum, ut i. in quibus ca(usi) fe(udum) ammit(tatur) c. i. § Huius autem in fi. [LF 2.23]. Ibi tamen servicium indeterminatum appellat quod debetur ex usu curiarum, ut i. de cap(itaneo) qui curiam ven(didit) c. Similiter [LF 2.51.3].

§ Sed consuetudinibus curiarum et variis principum postea latis legibus, feudi nativa conditio alterata est, quia cum olim, ut premissum est, feudum duraret usque ad libitum infeudantis, tamen postea usque ad annum extendi cepit; et in hoc dissimile fuit precario, quia ante annum feudum auferri non poterat, precarium vero ad annum concessum etiam ante annum ex penitentia concedentis revocabatur, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. Quia vidimus ⁽⁵⁾ in fi. [LF 1.1.1], ff. de precario l. Cum precario [D. 43.26.12]. Simile tamen fuit locationi que ad annum fit ex consuetudine, [fol. 10ra // fol. 10rb] ut ff. loc(ati) et con(ducti) l. Item queritur § penult. [D. 19.2.13.10]. **Et** hodie quedam feuda sunt que de sui natura annalia sunt, sicut est feudum gastaldie et guardie et quod pro mercede alicuius rei datur, ut i. de feudo gastal(die) et guar(die) c. i. [LF 1.2], i. de conten(tione) fe(udi) c. i. § ultimo [LF 1.10]. Quoddam tamen invenitur capitulum quo dicitur quod feudum guardie vel gastaldie ablata gastaldia vel guardia iure auferri potest, ut i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Quod nomine [Extr. Ard. 22 = L. Ard. Extr. I. 49]. Sed intelligo post annum tamen, ut in preall(egato) c(apitulo). Vel dic quod prima capitula intelligantur durante gastaldia vel guardia, ut sic diversi casus sint non adversi. **Postea** vero ad id ventum est ut usque ad vitam fidelis produceretur. **Et** in hoc simile fuit usufructui, ut Instit. de usuf(ructu) § Finitur [I. 2.4.3], C. de usufructu l. Habitatio, l. Corruptionem et l. Si patri tuo et l. Si domina [C. 3.33. 11, 16, 3 et 10], ff. so(luto) ma(trimonio) l. Usufructu [D. 24.3.57]. **Et** annuo legato, ut ff. de annuis leg(atis) l. Si in singulos et l. In singulos [D. 33.1.

⁵ Sign for paragraph ‘§’ deleted by strikethrough.

4 et 8], ff. de ver(borum) o(bligationibus) l. Et ideo § f. et l. Eum qui § Qui ita [D. 45.1. 16.1 et 56.4].⁶ Et beneficio personali quod cum persona finitur, ut ff. de iure immu(nitatis) l. i. § i. et l. Semper § Immunitati [D. 50.6. 1.1 et 5.4], ff. de censibus l. Etatem § f. et l. Forma § Quamvis (7) [D. 50.15. 3.2 et 4.3]. Et societati que et ipsa morte solvitur, ut ff. pro socio l. i. et l. Adheo in prin. et l. Actione § Morte [D. 17.2. 1, 59, et 65.9]. Et hodie quedam feuda sunt que morte vassallorum finiuntur, ut est feudum habitacionis, ut i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) c. Feuda habitacionum [Extr. Ard. 36], ar. C de usu f(ructu) l. Habitacio [C. 3.33.11], ff. de usu et ha(bitatione) l. Si habitatio [D. 7.8.10], ff. de cap(ite) di. (8) l. Legatum [D. 4.5.10], ff. quando dies leg(atorum) cedit l. Si habitatio [D. 36.2.9]. Et feudum soldate, ut i. qui di(catur) mar(chio) dux co(mes) c. Qui a principe, circa finem [LF 2.10]. Item feudum marchie, ducatus, comitatus, et similium secundum rectum et rationabilem usum morte accipientium finiebatur, sed hodie usurpatum est ut ad heredes transmittatur, ut i. de fe(udi) ali(enatione) c. i. § f. [LF 1.12(13).1], i. de feudo du(catus) marchie et co(mitatus) c. i. [LF 1.13(14)], i. de prohibita ali(enatione) per Fridericum l. Imperialem § Preterea [LF 2.54(55).4]. Item ea que sunt quasi feuda, de quibus i(nfra) no(tatur), vassallorum morte finiuntur, ut i. quibus mo(dis) feudum constitui potest c. Sciendum [LF 1.24(25)].

§ Sed cum hoc iure successorio ad filios non pertineret, sic progressum est ut ad filios perveniret, in quem ex filiis dominus vellet id beneficium confirmare. Et in hoc quasi simile fuit usufructui relicto alicui et eius heredibus, ut C. de usuf(ructu) l. Antiquitas [C. 3.33.14], qui ad primos heredes tantum transitorius est ut et honor veteranorum, ut C. de poenis <l.> Honor [C. 9.47.5]. Quod dico respectu consuetudinis que optinet in partibus nostris, primogenitus enim succedit et dominus primogenitum eligit necessitate consuetudinis suadente. Eo autem iure cum, ad quem vellet, posset dominus feudum collatione sui facere pervenire, non astringitur ad primogenitum, quia ulteriorem si velit potest primogenito preferre. Simile fortassis est reperire: C. de secundis nuptiis l. Femine in prin. et l. Generaliter § Negocia et l. In quibus in fi. [C. 5.9. 3, 5.4 et 7].

§ Deinde postea stabilitum fuit ut ad omnes filios equaliter pertineret, quod intelligo nisi ex diversis matrimoniiis sint filii et feudum alicui ex coniugibus collatum sit contemplatione alterius coniugis, quoniam filii eius matrimonii sunt pociores in eo feudo et ad eos solos pertinet feudum et alia bona contemplatione coniugis ipsius quesita, ut i. qui feu(dum) da(re) pos(sunt) § Sed cum hoc iure [LF 1.1.1]. Et sic est intelligendum meo iudicio i. an viventis vas(salli) fe(udum) c. Mulier [LF 2.26.10], licet aliter intelligentibus illud capitulum videatur omni bono contradicere et summam iniquitatem continere, et ideo abrogandum fore; et pro hac nostra sententia aperte facit i. de quibus-

⁶ The *lex* «Et ideo» is in D. 45.1.15. However, the reference is certainly to D. 45.1.16.1, which treats annual *stipulationes*.

⁷ § Quamvis *pro* § Quamquam.

⁸ *Sic pro* 'minutis'?

dam aliis c(apitulis) extraord(inariis) c. Mulier [Extr. Ard. 32]. Actor tamen operis reprehensione non caret, qui in capitulo posuit questionem esse inter filios primi et secundi matrimonii, et causam questionis non subiecit. Dictum enim capitulum secundum intellectum nostrum est consonum rationi, et pro hoc est C. de secundis nuptiis l. Femine et l. Cum aliis [C. 5.9. 3 et 4]. Et nisi sit filius natus ex matrimonio morganatico, ut i. an viventis vas(salli) fe(udum) c. Filii [LF 2.26.16], i. de consue(tudine) regni c. Quidam habens [LF 2.29]. Et nisi sit filius clericus, monachus vel conversus, ut i. de eo qui arma bel(lica) depo(suit) c. Miles [LF 2.21], i. de feu(do) femineo c. i. § Ex hoc et illud [LF 2.30], i. an viventis vas(salli) c. Si clericus [LF 2.26.6], et i. an mutus, surdus, vel aliter imperfectus c. i. [LF 2.36]. Sed nunquid hoc sit intelligendum de omni clerico queri posset, et quidem puto hoc intelligi de his tantum qui sunt in sacris ordinibus constituti: ar. dicti § Ex hoc et illud [LF 2.30]; licet quidam intelligant de clerico cuiuslibet gradus: ar. i. Aut. de [fol. 10rb // fol. 10va] s(an) c(ti)s epis(copis) § Alium [Auth. coll. IX. 15.6 = Nov. 123.6]. Et nisi sit filius talis qui dominum offenderit et ei non satisfecerit, ut i. de prohibita feudi al(i)enatione per Fridericum l. Imperialem § Insuper si filius [LF 2.54(55).5], i. de natura suc(cessionis) feu(di) c. Quesitum [LF 2.51.2].⁹ Item nisi sit filius naturalis, etiam si postea factus fuerit legitimus, ut i. an viventis vas(salli) fe(udum) c. Naturales [LF 2.26.11], nisi forte hoc ipsum ab imperatore fuerit impetratum, i(dest) ut non solum legitimi efficiantur sed etiam in feudum succedant, ut de facto sepius fieri vidimus, cum enim in aliis rebus paternis et soli et cum aliis fratribus pariter vocentur, ut C. de nat(uralibus) lib(eris) l. Communium in fi. et l. Cum quis [C. 5.27.9, 10]. In feudis autem obstat eis consuetudo; principis concessio specialis tollit consuetudinem ut et ius scriptum: C. de sacrosanctis ec(clesiis) [C. 1.2] aut(em) cassat C. ne fideiussores vel man(datores) do(tium) dentur l. i. [C. 5.20.1], C. de usuris <l.> Eos qui [C. 4.32.26], i. de privil(egiis) ec(clesiarum) l. i. § Navigia et § Omnes peregrini [L. Ard. Extr. VI. 1],¹⁰ ff. de usuris l. i. [D. 21.1.1], ff. ad legem Ro(dia) de iactu l. Deprecatio [D. 14.2.9]. Nulla siquidem consuetudo superponitur legi, ut i. Lom(barda) qualiter iudi(ces) iu(dicare) de(beant) l. Placuit [Lomb. 2.41.6], legis autem habet vigorem quodcumque principi placuit, ut ff. de constit(utionibus) pri(ncipum) l. i. in prin. et § Quodcumque igitur [D. 1.4. 1 pr. et 1.1]. Item nisi sit filius adoptivus, ut i. an viventis vassalli c. Adoptivus [LF 2.26.9], licet enim filius adoptivus aliquando legitimus successor intelligatur, ut C. de adopt(ionibus) l. penult. et ult. [C. 8.47(48). 10 et 11]. Hic tamen, hoc est in feudis, non reputatur legitimus successor. Itaque hic in numero filiorum non reputantur: sic ff. de le(gatis) ii. l. Si ita quis [D. 31.51], nisi et hoc ipsum speciali principis beneficio consequatur, ut supra prox(ime) dictum est

⁹ In the *vulgata*, paragraph «Quesitum» is under title «De capitaneo qui curiam vendidit» (LF 2.51.2).

¹⁰ This is the *constitutio* «Ad decus» by Fridericus II (MGH, Leges IV/2, p. 109). The citation is from the *extravagantes* collection by Ardizzone: L. Ard. Extr. VI, «De privilegiis ecclesiarum et quarundam humilium personarum».

de naturali, quod maxime in arrogato exaudio. **Item** nisi sit filius qui patris hereditatem ad se pertinere nolit: nam ad hunc non pertinet feudum, ut i. an agnatus vel filius defuncti possit feudum retinere re(pudiata) hereditate c. i. § Ubi vero [LF 2.45]. **Item** nisi sit filia, que non succedit, ut i. qui feudum da(re) pos(sunt) § Hoc autem notandum [LF 1.1.2], i. de gra(dibus) suc(cedendi) in feudum c. i. § Ad filias; nisi ex pacto, vel nisi sit femineum feudum, ut i. de natura suc(cessionis) feu(di) in prin. [LF 2.50], i. de suc(cessione) feudi c. i. § Filia vero [LF 1.8], i. an maritus suc(cedit) uxori in beneficio c. Si femina [LF 1.14(15)]; vel nisi dominus ei conferre voluerit propter servicium et amorem patris, ut i. quemad(modum) feu(dum) ad filiam pertineat c. unico [LF 2.23], quod notabile est. **Item** nisi feudum tale sit ut pro eo nullum debeatur servicium, vel nisi datum sit ad certum servicium et illud servicium iuxta feudi condicionem non minus decenter prestare possit femina quam masculus, quoniam tunc in feudum una etiam cum masculo succedit, ut i. de quibusdam aliis capitulis extaor(dinariis) c. Si cui militi [Extr. Ard. 33], secundum quod de hiis annuente Domino plenius et uberius tractemus in summa i(nfra) de successione feudi.

§ Lege vero Corradi postea promulgata ad nepotes ex filio successio feudi extensa est, et ad fratrem, s(cilicet) ut frater fratri sine herede legitimo succedenti in feudo paterno succederet. Secus enim est in novo feudo quod innicium sumpsit a fratribus, nisi nominatim in investitura id cautum fuerit, ut i. qui feu(dum) da(re) pos(sunt) ⁽¹¹⁾ c. i. § Cum vero et § Sin autem unus ex fratribus [LF 1.1.1]. Vel nisi de communibus bonis fuerit emptum, vel aliter acquisitum, sciente domino: si enim ignorante domino, hoc ad fratrem nec ex acquisitione a principio, nec ex successione ex post facto pertinebit; vel nisi simul steterint; vel nisi in hoste regis simul acquisierint, ut i. de beneficio fratris c. i. [LF 1.19(20)], i. de duobus fratribus de novo beneficio inve(stitis) c. i. et c. ii. [LF 2.12], et i. de feu(do) mar(chie) du(catus) et co(mitatus) c. Si duo [LF 1.13(14).2] et c. Si capitanei [LF 1.13(14).1]. Quam legem Corradi invenietis i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Loth(arium) l. Conradus [LF 2.52?]¹² et etiam in Lomb(arda) de beneficiis et terrarum tribu(tariis) l. In nomine [Lomb. 3.8.4], et i. de feu(dis) et ben(eficiis) l. In nomine [L. Ard. Extr. II. 32]. Illud idem quasi statutum fuit per Lotharium, ut i. apud quem vel quos ca(usa) feu(di) agi(tari) de(bet) l. Si quis miles mortuus [LF 1.18(19).1].

§ Deinde usque ad fratres patruels, natos scilicet ex duobus fratribus, qui sibi quarto gradu sunt, ut ff. ⁽¹³⁾ de grad(ibus) co(gnationis) l. i. § Quarto [I. 3.6.4], producta est successio feudi, ut i. qui feudum da(re) pos(sunt) § Hoc quoque sciendum [LF 1.1.3], i. de suc(cessione) feudi c. i. in prin. et § i. [LF 1.8]. Consuetudine vero usque ad septimum gradum extenditur, hodie vero

¹¹ l. *deleted by strikethrough*.

¹² On the *lex Conradus* and its inclusion in LF 2.52 in this version of the *Libri Feudorum* see *supra*, Introduction note 25.

¹³ ff. *pro Inst.*

novo iure usque in infinitum, ut dictis capitulis et §. **Et** ideo hodie diffinitio quem diximus non est bona.

Quid sit beneficium ⁽¹⁴⁾

§ Diffiniatur ergo hodie feudum sic: feudum est quedam benivola actio tribuens gaudium capientibus capiensque tribuendo in id quod quis facit sponte prona et sua sponte peracta, ut i. in quibus ca(usis) fe(udum) a(m)mi(t-tatur) c. i. § In primis [LF 2.23]. Sed certe illa est diffinicio beneficii, quod est genus ad feudum, et sunt verba Senece sumpta ex libro de beneficiis [Seneca, *De beneficiis*, 1.6].

Quid sit feudum ⁽¹⁵⁾

§ Est ergo feudum secundum quod diffinivit Obertus de Orto illud beneficium quod ex benivolencia ita traditur alicui ut, proprietate quidem rei immobilis beneficiarie penes dantem remanente, usufructus [fol. 10va // fol. 10vb] eius rei ad accipientem transeat, ut ad eum heredesque suos masculos et feminas, si de eis nominatim dictum fuerit, ⁽¹⁶⁾ in perpetuum pertineat, ut ipse heredesque sui fideliter domino serviant, sive servicium nominatim dictum fuerit quale esse debeat, sive indeterminate promissum, ut i. in quibus ca(usis) fe(udum) am(ittatur) c. i. § Huius autem [LF 2.23]. **Contra** hanc diffinicionem opponitur de vassallo infeudante apud quem non remanet proprietas et tamen usufructus rei infeudate transit in accipientem ab eo in feudum, cui obiectioni potest responderi: ‘dantem’ ea diffinitione intelligendum esse qui primus feudum concessit, ut sic ad primordium tituli posterior quilibet formetur eventus, ut C. de impo(nenda) lucra(tivis) de(scriptione) l. i. § Res vero [C. 10.36.1.5].

Nova diffinicio feudi ⁽¹⁷⁾

§ **Ut** tamen hec cesset oppositio aliter diffinicionem feudi trademus, in eius diffinicione subicientes hoc predicabile ius. **Et** quidem dicimus feudum esse ius utendi fruendi re immobili aliena ex dantis directo vel utiliter domini, cui iure moribusve sit concessum, liberalitate quesitum ad se descendentesque suos, mares et feminas, si de eis nominatim actum fuerit aut mores et iura permiserint, transitorium mutue dilectionis et serviciorum vicissitudinis nexum inducens. **Siquidem** in diffinicionibus quasi omnibus que a iure tradantur est reperire quod subiciatur hoc predicabile ius, ut Instit. de act(ionibus) in prin. [I. 4.6], ff. de act(ionibus) et o(bligationibus) l. Nichil [D. 235]

¹⁴ Title added in the margin by the same hand.

¹⁵ Title added in the margin by the same hand.

¹⁶ tr- deleted by strikethrough.

¹⁷ Title added in the margin by the same hand.

44.7.51], Instit. de oblig(ationibus) in prin. [I. 3.13], ff. de usuf(ructu) l. i. [D. 7.1.1], ff. de acquir(end) pos(sessione) l. Peregre [D. 41.2.44], ff. de capt(ivis) et postli(minio) re(demptis) l. Postliminii ius et l. Postliminium [D. 49.15. 5 et 19]. Contra hoc tamen, scilicet quod non debeat subici hoc predicabile ius, videtur notasse dominus Acursius, Instit. de usuf(ructu) in prin. [*glossa ad* I. 2.4];¹⁸ sed ipse aliter summit nomen iuris, quia ibi nomen iuris ponitur pro servitute. **Ex** quo patet quod diffinico presens intelligitur de usufructu causali quem quis habet causa dominii, qui non est servitus, qui usufructus vere est pars dominii: vassallus enim utiliter efficitur dominus rei feudalis, ut i. de investitura de re aliena facta c. i. § Rei [LF 2.8.1]. Usumfructum enim hic intelligo utile dominium respectu directi dominii, quod similiter exaudio in precedenti testuali diffinitione. In diffinico enim recte inseritur ‘re immobili’,⁽¹⁹⁾ quia in mobilibus proprie non potest consistere feudum, ut i. de cognitione feudi c. Sciendum [LF 2.1.1], quod plenius i(nfra) no(tatur) in speciali rubrica ‘in quibus rebus consistat feudum’, verbum ‘Insuper’. ‘Aliena’⁽²⁰⁾ non immerito subicitur cum eius rei alter sit directo dominus, ut predixi, ad quod est ff. de relig(iosis) l. ii. § Locum [D. 11.7.2.8]. ‘Ex dantis directo domini’ et c(etera)⁽²¹⁾ apponitur non sine causa per id quod legitur i. de inve(stitura) de re ali(ena) facta in prin. [LF 2.8], i. in quibus ca(usis) fe(udum) a(m)mi(ttatur) c. i. § Huius autem [LF 2.2.3], ar. ff. de donationibus l. In edibus § f. [D. 39.5.9.3], secundum unum intellectum: qui enim non habet directum dominium in se alicuius rei, utile eius rei dominium in alium transferre non potest. ‘Vel utiliter domini’:⁽²²⁾ hoc inseritur propter vassallum qui potest infeudare, ut i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Fridericum l. Imperialem § Illud quoque [LF 2.54(55).6], i. an viventis vas(salli) c. Beneficium [LF 2.26.22]. Et fortassis propter superficiarium, quem puto posse edes superficiarias infeudare: ar. ff. de superficiebus l. i. § Si soli [D. 43.18.1.5]. ‘Cui iure moribusve’ et c(etera):⁽²³⁾ hoc immo quia non omnis qui est utiliter dominus potest infeudare, quia non emphiteota nisi de consensu domini id faciat, vel secundum quod traditur C. de iure emphiteotico l. ult. [C. 4.66.3]. **I**tem quia non omnis directo vel utiliter dominus infeudat, sed is demum qui legitimam bonorum suorum habet administrationem, ut i. per quos fiat inve(stitura) et per quos re(cipiatur) c. i. § Novi vero [LF 2.3] et per id quod no(tatur) s(upra) e(adem) summa § ii., ver(ba) ‘Nec immerito’. ‘Liberalitate quesitum’:⁽²⁴⁾ feudum namque liberalitate, honore, et amore domini, non pecunia, querendum est, ut i. de feu(do) da(to) sub pacto legis commissorie c. i., .i. respo(nso) [LF 1.26(27)], quod plene discussum invenies in summa i(nfra) quibus modis feudum ac-

¹⁸ *Volumen*, col. 132-133 (*glossa* «Est ius»).

¹⁹ re immobili *underlined in red*.

²⁰ Aliena *underlined in red*.

²¹ Ex dantis ... et c(etera) *underlined in red*.

²² Vel utiliter domini *underlined in red*.

²³ Cui iure moribusve’ et c(etera) *underlined in red*.

²⁴ Liberalitate quesitum *underlined in red*.

quiritur § Sed an possit. ‘Ad se descendentesque suos mares’,²⁵ ut i. qui feu(dum) da(re) pos(sunt) § Hoc autem notandum [LF 1.1.2], i. de gra(dibus) suc(cedendi) in feudum c. i. [LF 2.11], i. de suc(cessione) feu(di) c. i. in prin., et § i. et § Filia [LF 1. 8pr. et 8.1], i. de natura suc(cessionis) fe(udi) c. i. in prin. [LF 2.50], i. de eo qui sibi et her(edibus) c. unico [LF 2.17]. ‘Et feminas si de eis nominatim actum fuerit’:²⁶ succedit enim femina ex pacto, interdum deficiente masculo demum, ut dicto c. unico, de eo qui sibi et heredibus [LF 2.17], i. episcopum vel aba(tem) c. i. § Quin etiam [LF 1.6.2], i. de succ(essione) feu(-di) c. i. § Filia vero [LF 1.8.1], i. de gra(dibus) suc(cedendi) in fe(udum) c. i. § Ad filias [LF 2.11]. Interdum concurrit cum masculo, puta si tenor investiture sit talis ut succedant femine sicut masculi, ut i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) c. Si cui militi § Item si quis eo tenore [Extr. Ard. 33, 34]. ‘Aut mores et iura permiserint’:²⁷ cum non est actum nominatim ut femine succedant, vocantur enim etiam pariter cum masculo si feudum tale sit ut pro eo nullum servicium prestetur, vel si ad certum servicium datum sit et illud servicium non minus decenter prestare potest femina quam masculus, ut dicto c. Si cui militi in prin. [Extr. Ard. 33]. Item si feudum coniugibus collatum sit: [fol. 10vb // fol. 11ra] si enim ex eo matrimonio supersit filia, ex predefuncta vero uxore masculus, pariter succedunt masculus et femina. Si vero sola supersit filia ex eo matrimonio, nullus autem masculus ex alio matrimonio, dimidiam vendicat filia, dimidiam vero percipit dominus aut heres eius, ut i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Iugales [Extr. Ard. 35], ut hec et alia plenius tradentur in summa i(nfra) de successione feudi, similia notata sunt s(upra) e(adem) summa § Deinde, ver(ba) ‘Item nisi sit femina’. **M**utue dillectionis et serviciorum vicissitudinis nexum inducens’:²⁸ hoc non immerito dictum est, nam ut vassallus tenetur domino, sic versa vice dominus tenetur vassallo, ut i. de forma fide(litatis) c. De forma, ad finem [LF 2.6], i. qualiter dominus a proprietate privetur c. Ex facto [LF 2.47], i. si de feu(do) vas(sallo) fu(erit) inter(pellatus) c. Domino committente [LF 2.26.24];²⁹ simile est reperire in patronis et eorum libertis, ut ff. de alendis li(beris) l. Alimenta [D. 25.3.6], ff. de iure pa(tronatus) l. Divus Claudius [D. 37.14.5] et ff. De bonis li(bertorum) l. Si patronus [D. 38.2.2].

²⁵ Ad se ... mares *underlined in red*.

²⁶ Et feminas ... actum fuerit *underlined in red*.

²⁷ Aut mores et iura permiserint *underlined in red*.

²⁸ Mutue dillectionis ... nexum inducens *underlined in red*.

²⁹ On the variants of LF 2.26 see *supra*, Introduction, note 24.

305 **Nova diffinicio feudi** ⁽³⁰⁾

§ Vel, ut ait Gaufredus, feudum est rei concessio propter homagium facta, ut Extra de symonia c. Ex diligenti [X. 5.3.17].³¹ Hec diffinitio defectiva est in plurimis, ut ex predictis satis liquet.

Nova diffinicio feudi ⁽³²⁾

310 **§** Raufredus ³³ autem dicit quod feudum est donatio sub modo usu curiarum aut pactis contrahencium luci dato, manente penes dominum proprietate atque civili possessione, naturalem quippe solam possessionem ⁽³⁴⁾ habet vassallus, dominus vero civilem, ut s(upra) notatum est. Sed secundum hoc, quid erit de vassallo infeudante aut superficiario vel emphiteota in casu con-

315 cesso cum isti solam habeant naturalem? Quam possessionem transferent in secundum? Que penes eos possessio remanebit? Respondeo: suam naturalem transferent, sicque nulla remanebit apud eos possessio, ut scripsit dominus Ac(cursius) C. uti possi(detis) l. una [*glossa ad C. 8.6.1*], C. de iure emphiteo(tico) l. ult. [*glossa ad C. 4.66.3*].³⁵ Immo et suum utile dominium transferunt

320 in secundum, ut notat dominus Ac(cursius) in preall(egata) l. ult. Quod an sit et qualiter intelligatur uberrime notatum invenies in summa i(nfra) qui feudum dare pos(sint) § Sed et vassallus et i. quibus mo(dis) fe(udum) a(m) mit(tatur) § Revocatur autem et § Sed ubi vassallus vassalli. Recte autem et cum ministerio apposuit verba illa ‘usu curiarum aut pactis contrahencium

325 luci dato’: quoniam si simpliciter feudum concedatur modus intelligetur et ipsa feudi conditio et natura secundum consuetudines curiarum, que quales fuerint et hodie sint supra diximus et adhuc suis locis infra dicemus. Sin autem pacta aliqua apponantur ea quidem servabuntur quoniam contractus ex conventionem legem accipiunt, ut ff. de reg(ulis) iuris <l.> Contractus [D. 330 50.17.23], ff. depositi l. i. § Si convenit [D. 16.3.1.6]. Nam pacta possunt feudis apponi naturam feudi eiusque conditionem mutancia, ut i. quid sit inve(stitura) c. i. § Preterea [LF 2.2.2], i. de feudo non habente propriam feudi naturam c. i. [LF 2.48], i. de natura suc(cessionis) fe(udi) c. i. [LF 2.50], i. an viventis vas(salli) c. Feudum [LF 2.26.25], i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) c. Si cui militi § Item si quis eo tenore [Extr. Ard. 33, 34]. Nimirum ex

335 pactis contrahencium alterantur nature contractuum, ut ff. depositi l. Lucius § i. et l. De die § i. et l. Publica § Lucius [D. 16.3. 24, 25.1 et 26.1]; et maxime, si per aliquod pactorum videatur feudum reduci ad id quo olim iure aut curiar-

³⁰ Title added in the margin by the same hand.

³¹ Gaufredus de Trano, *Summa*, fol. 131ra.

³² Title added in the margin by the same hand.

³³ I could not find this definition of fief in Roffredus, *Tractatus*, where he treats the *donatio sub modo* in several passages, but never in relation to fiefs: fol. 179vb, 185vb, 188ra, 263rb, 295ra, 305vb, 309va, 390rb, 424ra.

³⁴ dominus deleted by strikethrough.

³⁵ *Codicis Iustiniani*, col. 1154 (*glossa* «forma servata»), col. 782 (*glossa* «aliis vendere»).

um usu aliquo fuerat, id servabitur: ar. ff. de pactis l. Si unus § Pactus, ver(ba) 340
 ‘Quod et in spec(ie)’ [D. 2.14.27.2 *in fine*], Extra de censibus c. Cum venerabili-
 lis [X. 3.39.21]. Sic ergo secundum Raufredum contractus feudi est contractus
 nominatus et est de iure scripto; quod dic ut plene notatum invenies i(nfra)
 e(adem) summa § Qualis vero.

Unde dicatur feudum

§ Feudum autem dicitur a fidelitate vel a fide, ut i. per quos fiat inve(stitu- 345
 ra) c. i. § Nulla [LF 2.3.3]. Nam fieri debet domino fidelitas per vassallum,
 nisi feudum sit acquisitum eo pacto ut pro eo fidelitas non prestetur. Dantur
 enim plerumque ⁽³⁶⁾ feuda ut pro eis ulla fidelitas non fiat et tamen feuda sunt,
 unde et qui ea recipiunt vassalli sunt, ut dicto § Nulla [LF 2.3.3], et i. que fuit 350
 prima causa bene(ficii) ammit(tendi) c. Est et alia [LF 2.24.1], et i. qualiter
 dominus a proprietate privetur c. Ex facto [LF 2.47]. Quod autem feudum
 sit, tale probatio incumbit vassallo: semper enim presumendum est feudum
 esse secundum propriam naturam nisi eius alteratio probetur, ut i. quid sit
 investi(tura) c. i. § f. [LF 2.2.3]. Fidem autem intelligo secundum quod accipit 355
 eam Tullius, primo de officiis [Cicero, *De officiis*, 1.7.23], ubi dicit quod fides
 est conventorum dictorumque constantia et veritas, ex eoque fidem dictam
 arbitratur quod fiat id quod dictum conventumque est, ut sic a ‘fio, fis’, non a
 ‘fido, fidis’, dicatur fides. De qua fides est in multis locis iuris civilis reperire,
 que diligens lector inquiret. Sed et quare non a ‘fido, fidis’ hec fides dici valeat 360
 non adverto. Merito autem a fide dictum est feudum, nam cum amore domini
 acquiratur feudum, ut i. de feu(do) da(to) sub pacto le(gis) com(missorie) c. i.,
 i. re(spons)o [LF 1.26(27)], et ut quis danti amicitior fiat, ff. de conduct(ione)
 causa da(ta) l. iii. § Si quis quasi [D. 12.4.3.6], C. de conduct(ione) ob causam
 l. Si repetendi [C. 4.6.7]. In amicitia requiritur stabilitas et constancia, cuius 365
 stabilitatis et constancie firmamentum est fides: nam nichil stabile est quod
 infidum est, ut ait Tullius de amicitia [Cicero, *De amicitia*, 18.65], unde et lex
 dicit grave esse fidem fallere, ut ff. de consti(tuta) pec(unia) l. i., i. re(spons)
 o [D. 13.5.1], et incivile, idest incuriale, idest contra curiarum usus, in quibus
 est et esse [fol. 11ra // fol. 11rb] debet civilitas, ut ff. depositi l. i. § Merito [D. 370
 16.3.1.2], sic ergo feudum dictum est a firmamento amicitie, quod est fides.

§ Et, ut vocabulo alludatur, fortasse dictum est feudum quasi fides duum,
 domini scilicet et vassalli, ad quod est feudi diffinitio quam supra retulimus
 et quod proxime supra notavimus.

Qualis sit contractus feudi et quo iure inventus

§ Qualis vero sit contractus iste et quo iure inventus videndum est. Et 375
 super hoc quidam dicunt contractum esse innominatum ‘do ut facias’, unde

³⁶ plerumque *pro* pleraque?

quod fieri debuit non impleto, civilis actio prescriptis verbis ad interesse competit, ut ff. de prescriptis verbis l. Naturalis § At cum do [D. 19.5.5.2]. Per eam namque civilem actionem agetur ut fiat quod convenit vel interesse prestetur, ut C. de rerum permutacione l. Rebus [C. 4.64.6], C. de pactis l. Legem [C. 2.3.10], C. de pactis conventis l. i. [C. 5.14.1]; vel condicione ob causam datum revocabitur, ut ff. de condict(ione) inde(biti) l. Damus [D. 12.6.52]; vel si dantem peniteat, ut ff. de condict(ione) causa da(ta) l. Si pecuniam [D. 12.4.5]. Et pro hiis facit quia condictio ob causam videtur locum habere ad feudum revocandum, ut i. de feudo sine culpa non a(m)mi(ttendo) c. i. [LF 1.20(21)], ar. C. de condict(ione) ob causam l. Si ut proponis [C. 4.6.2], C. de rerum permutacione l. penult. [C. 4.64.7], ff. de condict(ione) causa da(ta) l. i. [D. 12.4.1], et quia feudum olim ex penitentia revocabatur, ut i. qui feudum da(re) pos(sunt) c. Quia vidimus [LF 1.1.1], et no(tatur) s(upra) e(adem) summa § i. et § ii. Alii, ut Raufredus, dicunt quod est donatio sub modo: hii idem quasi sentiunt quod primi nisi quod illi aiunt contractum esse innominatum, hii autem nominatum, ut C. de donat(ionibus) l. Si quis ar(gentum) § f. [C. 8.53(54).35.5], ar. pro eis C. de donat(ionibus) que sub modo l. i. et ii. [C. 8.54(55). 1 et 2]. Secundum istos, contractus feudi est de iure scripto et ius Romanum facit mentionem de satellitibus, qui forte meo iudicio sunt vassalli, ut C. ad legem Iuliam ma(i)estatis l. Quisquis, in fine [C. 9.8.5.6]. Ego tamen non puto quod contractus feudi sit donatio vera, quasi tamen donatio est quia donationi similima est; et dico quod est contractus per se, participium quoddam habens contractus ‘do ut facias’ de quo supra dictum est, necnon et donationis sub modo, et ita tertium quoddam est propriam naturam conceptionemque et diffinitionem sortitus; simile de contractu emphiteotico traditur: C. de iure emphiteotico l. i. [C. 4.66.1], Instit. loc(atione) § Adheo [I. 3.24.3]. Et dico quod hic contractus est nominatus consuetudine inventus sui forma, materia vero sui a iure gentium traxit originem: ar. ff. de precario l. i. et l. Interdictum [D. 43.26. 1 et 14]. Et quod sui forma sit de iure consuetudinario inventus aperte dicit capitulum i. qui testes sint necessarii ad probandam novam inve(stitura) c. primo, ibi: ‘ad sollempnitatem consuetudinis’ et cetera [LF 2.32]; sic est in stipulatione et acceptilatione, que sui materia sunt de iure gentium, ut ff. de pactis l. i. § penult. [D. 2.14.1.3], ff. de acceptilat(ione) l. An inutilis § Accepto et § f. [D. 46.4.8. 2 et 4], ff. de iusticia et iure l. Ex hoc [D. 1.1.5], sui vero forma sunt de iure civili, ut ff. de acquir(endo) rerum dom(inio) <l.> Ea que [D. 41.1.53], Instit. de act(ionibus) § De constituta [I. 4.6.9], ff. de solut(ionibus) l. In hiis § Imperator [D. 46.3.5.2]. Sic est etiam de servitute, que de sui materia est de iure gentium, ut ff. de iusticia et iure l. Manumissiones [D. 1.1.4], ff. de sta(tu) ho(minum) l. Libertas § i. [D. 1.5.4.1], ff. de condict(ione) inde(biti) l. Si quod dominus [D. 12.6.64], de sui vero forma est de iure civili, secundum quod notat Io(hannes) B(assianus):³⁷ nam abrepta est dominis de iure civili vite necisque potestas quam in servos habebant de iure gentium, ut ff. de hiis qui sui

³⁷ See *supra*, Introduction, note 33.

vel ali(eni) iuris sunt l. i. et ii. [D. 1.6. 1 et 2], Instit. e(odem) § In potestate [I. 1.8.1]. Cum autem forma det esse rei, ut ff. ad exhibendum l. Si quis merces ⁽³⁸⁾ § Si quis rem [D. 10.4.9.3], audacter dico tenendum quod contractus feudalis sit contractus nominatus consuetudine inventus, capit enim esse suum a consuetudine, siquidem etiam actiones dicuntur invente de iure civili, quia forma eis data est a iure civili, ut ff. de origine iuris l. ii. § Deinde ex his [D. 1.2.2.6]. 420

[2] Qui feuda dare possunt et qui feuda dare prohibentur. Rubrica 425

Vidimus quid sit feudum, et unde dicatur, et qualis sit eiusmodi contractus, et quo iure inventus. Nunc autem videamus qui feudum dare possint. Feuda quidem dare antiquitus non passim omnibus erat licitum. Sed certis personis demum hoc erat iure concessum. Que autem sint ille videndum est.

§ Sciendum est igitur quod summus pontifex potest et olim poterat infeudare, ut Extra de prescript(ionibus) c. Ad audientiam [X. 2.26.22]. De rebus intelligo et iuribus ad Romanam ecclesiam pertinentibus, ut ex dicto c(apitulo), et eius suscriptione colligitur evidenter etiam laicis. Siquidem beneficia ecclesiastica personis ecclesiasticis concessa ab ipso papa et Romana ecclesia iure beneficii recognoscuntur, unde et prelati fidelitatem pro eis iurant summo pontifici, ut Extra de iureiurando c. Ego episcopus [X. 2.24.4]. Que tamen ab imperiali domo in Romanam ecclesiam collata sunt, papa fortassis non potest infeudare, ut i. Aut. de al(ienatione) emphit(eosi) § Ea vero [Auth. coll. IX. 3.7 = Nov. 120.7]. Item nec ea que in Romanam ecclesiam pervenerunt ea lege ne alienentur, ut e(odem) t(itulo) § Sanctissimas [Auth. coll. IX. 3.9 = Nov. 120.9]. 430 435 440

§ Item infeudat imperator, ut i. de pace Constancie § Hoc quod nos et § Consules et § Vassalli nostri et § Vassalli qui pro tempore et § Libellarie [L. Ard. S.], i. de feudo marchie c. i. [LF 1.13(14)], i. per [fol. 11rb // fol. 11va] quos feudi cognitio dirimatur c. i. [LF 1.17(18)], i. quis dicatur dux c. i. [LF 2.10], i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Loth(arium) l. Conradus [LF 2.52?],³⁹ aliter incipit 'In nomine' et est in Lombarda de beneficiis [Lomb. 3.8.4], i. de feudis et bene(ficiis) l. Ut iudices in fi. et l. Si vassallus noster et l. Vassalli nostri [L. Ard. Extr. II. 2, 15, 16], ar. C. si liberalitatis imperialis socius l. una [C. 10.14.1], C. de quadri(ennii) pres(criptione) l. Bene a Çenone et l. ii. [C. 7.37. 3 et 2]. Imperator enim est qui potest dare, ut i. Aut. de consulibus § Spargere [Auth. coll. IV. 3.2.1 = Nov. 105.2.1], et omnis iurisdictio et omnis districtus apud eum est, ut i. que sint regalie l. Omnis iurisdictio [L. Ard. R. 2], cuius liberalitates culmen decretum est habere precipuum, ut C. de bonis que liberis l. Cum multa [C. 6.61.7]. 445 450 455

³⁸ merces *pro* hominem?

³⁹ *Supra*, Introduction note 25.

§ Item infeudat imperatrix, ut dicta l. Bene a Çenone [C. 7.37.3], et dicta l. Cum multa [C. 6.61.7], ar. ff. de iure fisci l. Fiscus in fine [D. 49.14.6], i. per quos fiat inve(stitura) et per quos reci(piatur) c. i. § Femina [LF 2.3.2].

460 § Item infeudat rex, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. i. [LF 1.1] et c. Quia vidimus § Notandum [LF 1.1.1], i. de pace tenenda l. Quoniam divina § Quicumque pro excessu in fi. [LF 2.27.5], i. de capitulis Conradi c. Item si clericus [LF 2.40.3], i. de pace Const(antie) § Hoc quod nos [L. Ard. S], i. de feudis et ben(eficiis) <c.> De xenodochiis [L. Ard. Extr. II. 8], Extra de iudiciis c. Novit [X. 2.1.13].

465 § Item regina, ad quod est quod supra proxime notavimus.

§ Item infeudat archiepiscopus, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. i. [LF 1.1], i. qui suc(cessores) te(neatur) § Si vero [LF 1.3], i. episcopum vel abatem, in prin. [LF 1.6], i. de investi(tura) clericorum c. uno et c. Archiepiscopus [LF 2.35], Extra de feudis c. Ex parte [X. 3.20.2], Extra de rebus ec(clesie) non ali(enandis) c. Ut super aliqua [X. 3.13.8], et Extra de iudiciis <c.> Ceterum [X. 2.1.5].

475 § Item episcopus, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. (40) primo [LF 1.1], i. qui suc(cessores) te(neatur) § Si vero [LF 1.3], i. episcopum vel abatem, in prin. [LF 1.6], i. de contro(versia) inter vas(sallum) et episcopum c. Ex eo [LF 2.20], i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Fride(ricum) l. Imperialem § Firmiter [LF 2.54(55).3], i. de inve(stitura) (41) clericorum c. uno in fine [LF 2.35], Extra de feudis c. Insinuatione [X. 3.20.1], Extra De donac(ionibus) c. Per tuas [X. 3.24.5], Extra de poenis C. Ad aures [X. 5.37.10], et Extra de accusat(ionibus) c. Prelatorum [X. 5.1.27].

480 § Item abbas, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. i. [LF 1.1], i. qui suc(cessores) te(neatur) § Si vero [LF 1.3], i. episcopum vel abatem, in prin. [LF 1.6], Extra de rebus ec(clesie) non ali(enandis) c. Ad nostram [X. 3.13.11], Extra de usuris C. Conquestus [X. 5.19.8].

485 § Item abbatisa, ut i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) c. i. [LF 1.1], i. qui suc(cessores) te(neatur) § Si vero [LF 1.3], i. episcopum vel abatem, in prin. [LF 1.6], i. per quos fiat inve(stitura) c. i. § Femina [LF 2.3.2]. Item prepositus: i. qui fe(udum) da(re) pos(sunt) in prin. [LF 1.1], i. episcopum vel abatem, in prin. [LF 1.6]. Hec ita si huiusmodi persone solite sint dare feuda, ut i. episcopum vel abatem c. i. § Idem iuris [LF 1.6.1]. ‘Solite’, dico per antiquatam consuetudinem ut non extet memoria rem aliter processisse, ut i. qui feudum dare possunt c. i. in prin. [LF 1.1], vel forte quia per xxx. annos consueverunt huiusmodi persone infeudare, siquidem consuetudo multum operatur in iurisdictione, ut C. de eman(cipationibus) lib(erorum) l. i. [C. 8.48(49).1], vel si privilegium aut mandatum habeant a sede apostolica infeudandi, ar. Extra de donat(ionibus) c. Per tuas [X. 3.24.5]. Que forte vera sunt secundum antiqua

⁴⁰ Si v- ~~deleted by strikethrough~~.

⁴¹ -hibita fe(udi) ali(enatione) per Fride(ricum) l. Imperialem § Firmiter; i. de in- ~~added in the margin by the same hand~~.

iura, idest secundum iura que erant ante constitutionem Urbani. Post illam enim constitutionem res ecclesie ab aliquo prelato in feudum dari non possunt, licet antea date vigorem optineant, ut i. episcopum vel abatem c. Item si episcopus [LF 1.6]; quod est intelligendum in his rebus que prelati tempore sui introitus invenerit; ceterum si quod feudum apertum fuerit illud dare poterit, ut ibidem, et i. de inve(stitura) clericorum c. Clerico in fi. [LF 2.35], aut si feudum conferat de apertura, ut i. qui suc(cessores) te(neatur) § Si vero [LF 1.3]. Vel potest dici quod prelati etiam post constitutionem Urbani possit regalia infeudare, ut sic intelligatur quod dicitur i. qui feudum da(re) pos(sunt) c. i. [LF 1.1]. ‘In regalibus’: in aliis vero rebus ecclesie optineat decretum Urbani et dictum c. Item si episcopus [LF 1.6], quod forte non inepte dici potest.

§ Item infeudat patriarcha: nam cum archiepiscopum supra dixerim infeudare, archiepiscopi appellatione patriarcha continetur, ut C. de sacrosanctis ec(clesiis) l. Iubemus ii. [C. 1.2.14]. Quin immo et ipse summus pontifex interdum episcopus, aliquando archiepiscopus, aliquando patriarcha appellatur, ut C. de summa Trinitate et fide ca(tholica), in subscriptione illius epistule ‘inter claras’ [C. 1.1.8.7] et in subscriptione illius epistule ‘reddentes’ que incipit ‘Victor’ et c(etera) [C. 1.1.8.39]. Sic et episcopi appellatione archiepiscopus continetur, ut C. de episcopis et clericis l. Cum clericis [C. 1.3.25]. Predicta tamen nomina disiunctim ponuntur: c. i. Aut. de s(an)c(t)is episcopis § Si quis autem sanctissimorum, cum duobus § sequentibus [Auth. coll. IX. 15.22-24 = Nov. 123.22-24]. Sed que in episcopo et aliis prelatis dicta sunt et in hoc dicta intelligo. Item infeudant marchio, dux, comes, ut i. qui feudum dare possunt c. primo [LF 1.1], i. quis dicatur dux c. i. [LF 2.10], Extra de hereticis c. Excommunicamus § Si vero dominus [X. 5.7.13.3], Extra de penis c. ult. [X. 5.27.13], in decret. xv. q. vi. c. Iuratos [Decr. Grat. C. 15 q. 6 c. 5], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) § Beneficia [Extr. Ard. 17 = L. Ard. Extr. I. 43], ubi etiam est expressum patriarcham posse infeudare, de quo supra proxime scripsimus. Item, qui ab istis feuda accipiunt, infeudant licet olim aliud esset in minoribus et minimis valvassoribus quam in maioribus, ut i. qui fe(udum) da(re) possunt c. i. et c. Quia vidimus § Notandum et § f. [LF 1.1], et i. de natura fe(udi) in fi. [LF 1.7]; i. de feudo marchie c. ii. [LF 1.13(14).2], i. an maritus suc(cedat) uxori in ben(eficio) c. i. in fine et c. ii. [LF 1.14(15)], i. qui dicatur dux c. i. [LF 2.10], et i. de duobus fratribus a capitaneo de novo bene(ficio) inve(stitis) c. i. [LF 2.12].

§ Hodie autem modernorum consuetudine optinet ut omnes, rustici etiam, possint infeudare dummodo legitimum habeant bonorum administrationem, ut i. per quos fiat inve(stitura) et per quos re(cipiatur) c. i. § Novi vero [LF 2.3]. Unde maior demum et sane mentis infeudat: maiorem intelligo annis xxv., ar. ff. de min(oribus) l. i. [D. 4.4.1], vel xiiii., dummodo iuret super contractu infeudationis, ut i. de pace iur(amento) firm(anda) l. i. § Item sancimus [fol. 11va // fol. 11vb] sacramenta puberum [LF 2.53.10]. Quod intellige in novo feudo, de veteri enim non est dubium: nam eius investitura a quocumque fieri potest, etiam a minore, cum per eam non tribuatur vassallo ius in re si non habet. Nam intelligitur fieri si quod ius habet investitus et in eo quod

habet, unde etiam a minore fieri potest cum eius damnum seu lesio ex ea non timeatur, ut i. per quos fiat inve(stitura) c. i. in prin. [LF 2.3]. ‘Sane mentis’ ideo dixi quoniam furiosus non infeudat, ut ff. de donat(ionibus) l. Modestinus in fi. [D. 39.5.23]: huic enim non competit bonorum suorum administratio, sicut nec prodigo cui bonis interdictum est, ut ff. de ver(borum) o(bligationibus) l. Is cui [D. 45.1.6], ff. de tu(toribus) et cur(atoribus) da(tis) ab his l. Hiis qui [D. 16.5.12], ff. de cur(atoribus) fu(rioso) l. Iul(ianus) [D. 27.10.10], ff. de contrahen(da) empt(ione) l. Si sciens [D. 18.1.26], ff. de usuc(apionibus) l. Si ab eo [D. 41.3.12].

545 § Est etiam necesse quod sit liber homo, nam servus non infeudat, ut i. Lomb. de prohibita ali(enatione) mi(norum) l. Si infans in fi. [Lomb. 2.29.2], etiam si liberam habeat peculii administrationem, ut ff. de pactis l. Contra iuris § Si filius [D. 2.14.28.2], ar. ff. de novat(ionibus) l. ult. [D. 46.2.34]. Cui enim permissa est administratio, non intelligitur permissa donatio: ff. de trans(actionibus) l. Cum hii § Si pretor [D. 2.15.8.17], ff. quod vi aut clam l. Prohibere § Non tantum [D. 43.24.3.3], ar. ff. de iure iur(ando) l. Multo magis [D. 12.2.4], C. quod cum eo l. Si liberam [C. 4.26.10]. Nisi forte ex hoc melior fiat conditio domini: ar. ff. de ver(borum) ob(ligationibus) l. Servus vetante [D. 45.1.62], ff. de acquir(endo) rer(um) do(minio) l. Etiam invitis [D. 41.1.32].

555 Contra tamen in hoc sentio: ar. ff. de donat(ionibus) l. Hoc iure § Non potest [D. 39.5.19.2], ff. de reg(ulis) iuris l. Invito [D. 50.17.59]; et ibi no(ta) ar. i. de duobus fratribus de novo beneneficio inve(stitis): c. ii. in fi. [LF 2.18], ar. C. de iure deli(berandi) l. Nec emere [C. 6.30.16]. Dominus enim peius tractari non potest per servum quam si eius facto illum in vassallum habere cogatur quem ipse non vult: ar. i. Lomb. Qualiter mundualdus a(m)mi(ttat) mundium l. ult. in fi. [Lomb. 2.11.4]. Nam nec conditio mea dicitur fieri melior, cum tale melius mihi displiceat: ar. Instit. de act(ionibus) § Huic autem [I. 4.6.33].

560 § Item ut sit paterfamilias: nam filiusfamilias non infeudat nisi de castrensi vel quasi castrensi, vel nisi pater ei et hoc concesserit, vel concessisse videatur ratione dignitatis filii: puta quia senator sit vel consul vel in alia eminenti dignitate constitutus; vel nisi iusta ratione motus infeudet, quod intelligo etiam si liberam habeat peculii administracionem et cuiuscumque discretionis sit, ut ff. De donat(ionibus) l. Filius [D. 39.5.7]. Simile notat dominus Az(o) in summa c(odicis) de donat(ionibus) § Item donat [summa in C. 8.53(54)];⁴² ar. ad hoc ff. ad Mac(edonianum) l. Si filius [D. 14.6.16], ff. de pactis l. Contra iuris § Si filius [D. 2.14.28.2], ff. que in fraudem cre(ditorum) l. Si pater [D. 42.8.12], C. de rebus cre(ditis) l. Nec filius [C. 4.1.7], ff. ad municip(alem) l. Lucius § penult. [D. 50.1.21.6], ff. quibus mo(dis) pi(gnus) vel ypo(theca) sol(vitur) l. Sicut § An pacisci [D. 20.6.8.5], ff. que res pi(gnori) ob(ligari) pos(sunt) l. i. § i. [D. 20.3.1.1], et adde quod no(tatur) s(upra) prox(ime) § (43) Est etiam.

575

580

⁴² Azo, *Summa*, fol. 224vb.

⁴³ Etiam ~~deleted by strikethrough~~.

§ Item ut sit orthodoxus, hereticus siquidem nequit infeudare, ut C. de hereticis l. Manicheos [C. 1.5.4], nisi forte conferat in filium orthodoxum, ut e(adem) l(ege) circa finem et l. Cognovimus ⁴⁴ [C. 1.5.19]. Sed hoc non bene audeo dicere: in crimine enim lese maiestatis qui hoc sceleratissimum consilium accepit, exinde quodammodo sua mente punitus est, et exinde non alienat neque infeudat, ut C. ad l(egem) Iul(iam) ma(iestatis) l. ult. [C. 9.8.6]. Et si in filium feudum contulerit nullius momenti est infeudatio, ut e(odem) t(itulo) l. Quisquis § Emancipationes [C. 9.8.5.4]. Quanto magis ergo et idem in heretico et eius filiis optinendum esse censebimus, cum longe gravius sit eternam quam temporalem offendere maiestatem, ut Extra de hereticis c. Vergentis in fi. ⁴⁵ [X. 5.7.10], i. de privilegiis ec(clesiarum) l. i. § Gazaros [L. Ard. Extr. VI. 1]. Dico igitur quod hereticus non potest infeudare: pro hoc ff. de donat(ionibus) l. Donationes § f. [D. 39.5.31.4], et i. de privilegiis ec(lesiarum) l. Inconsumptilem § Contra tales [L. Ard. Extr. VI. 2].

§ Ubi autem quis aliud crimen publicum capitale committit, ante sententiam potest infeudare, postea vero minime, ut ff. de donat(ionibus) l. Post contractum [D. 39.5.15], nisi in fraudem fiat infeudatio metu forte confiscationis, ar. ff. de donat(ionibus) causa mor(tis) l. Si aliquis in fi. [D. 39.6.7], ff. de bo(nis) damp(natorum) l. f. § Ex bonis [D. 48.20.7.2], C. de distract(ione) pig(norum) l. Et qui sub ymagine [C. 8.27(28).10], ff. quibus mo(dis) pi(gnus) vel ypo(theca) sol(vitur) l. Sicut § Super vacuum [D. 20.6.8.7]. **F**raus autem dignoscitur ex tempore, ut ff. de penis l. Si forte [D. 48.19.6], C. ad legem Corneliam de falsis l. ii. [C. 9.22.2], ff. mandati l. Si mandavero in fi. [D. 17.1.17], maxime si iam mota controversia de crimine infeudaverit, ar. ff. ad legem Falcidiam l. Dolo [D. 35.2.41], ff. de pet(itione) her(editatis) l. Quod si possessor [D. 5.3.17]. **I**tem si omnia bona sua infeudet: ar. ff. que in fraudem cre(ditoris) l. Omnes § Lucius [D. 48.8.17.1]. Et si vis plene scire quot modis et quibus dolus cuiuspiam presumatur, dic plene ut no(tat) Py(lius) primo libro de presumptionibus, in capitulo de dolo et fraude, quod incipit ‘Copiosissime’ et c(etera).⁴⁶

§ Ut autem que prolixè dicta sunt a ‘§ Hodie autem’ hucusque compendiose habeantur, dices quod quilibet prescripte etatis habens bonorum suorum administrationem cui lege seu constitutione aut decreto iudicis rerum alienatio interdicta non est, is infeudare potest, unde et heredes, dum de adheunda hereditate deliberant, non infeudant: ff. de iure deli(berandi) l. Ait pretor [D. 28.8.7], ff. de contrahen(da) empt(ione) l. Si sciens [D. 18.1.26]. Nec socius provocatus ad divisionem: C. communi di(vidundo) l. i. [C. 3.37.1]. **N**ec leprosus: ar. i. Lom. de ultimis volun(tatis) l. i. [Lomb. 2.18.1]. **N**ec mulier sine voluntate mundualdi: ar. i. Lom. qualiter muli(eribus) ali(enare) per(missum) sit

⁴⁴ et l. Cognovimus added in the margin by the same hand.

⁴⁵ Extra de hereticis c. Vergentis in fi. added in the margin by the same hand.

⁴⁶ Pillius, *Libellus disputatorius*: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 2157, fol. 51ra ss.: <http://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3595012&order=1&view=SINGLE> (last viewed 20 May 2019).

l. i. [Lomb. 2.10.1] et hiis similes. **Et** forte nec excommunicatus, cum excommunicatio sit eterna [fol. 11vb // fol. 16ra] mors, xi. q. iii. c. Nemo [Decr. Grat. C. 11 q. 3 c. 41], et sic excommunicatus videtur damnatus de crimine capitali, quem diximus infeudare non posse: ar. ff. de donat(ionibus) l. Post contractum [D. 39.5.15]. **Et** quia cum excommunicato participare non possumus, xi. q. iii. c. Cum excommunicato et c. Excommunicatos et c. Qui communicaverit [Decr. Grat. C. 11 q. 3 c. 18, 17, 19], ergo eius infeudatio non procedit, cum sine participatione fieri non possit. Item quia excommunicatus nequit agere: Extra de except(ionibus) c. Cum inter et c. Cum except(ionem)⁴⁷ [X. 2.25. 5 et 12], ergo nec alienare et sic nec infeudare: paria enim sunt quem prohiberi agere et alienare, ut ff. de iure deli(berandi) l. Ait pretor [D. 28.8.7], immo strictius prohibetur alienatio, quia quandoque quis potest agere prohibetur tamen alienare, ut ibi. Quin immo, superveniente excommunicatione, solvitur fidelitas et hominum, i. hic inci(piunt) con(suetudines) regni c. i. [LF 2.28], xv. q. vii. (48) c. Nos sanctorum et c. Iuratos [Decr. Grat. C. 15 q. 6 c. 4 et 5], et q. v. (49) c. Alius [Decr. Grat. C. 15 q. 6 c. 3], Extra De penis c. ultimo [X. 5.27.13].

§ **Item** infeudant civitates, opida, universitates, et corpora cum vicem singularis persone optineant: ar. ff. de fideiussor(ibus) <l.> Mortuo [D. 46.1.22], et pro hoc ff. de libertis universitatum l. una [D. 38.3.1], ff. de in ius voc(ando) l. Sed si hac lege § Qui manumittitur [D. 2.4.10.4], ff. de questi(onibus) l. i. § Servum municipum [D. 48.18.1.7], ff. de rerum di(visione) l. In tantum § Universitatis [D. 1.8.6.1], cum similibus.

§ **Sed** et vassallus infeudat, ut i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) l. Imperialem § Illud quoque [LF 2.54(55).6], i. an viventis vassalli c. Beneficium [LF 2.26.22], dummodo sincere et sine fraude id faciat, absque precio, ea lege qua in se habet, suo pari, ut i. qualiter olim poterat fe(udum) ali(enari) c. Necessitate [LF 2.9], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Summo opere [Extr. Ard. 1 = L. Ard. Extr. I. 23], i. de prohi(bita) fe(udi) ali(enatione) per Fridericum l. Imperialem § Callidis [LF 2.54(55).1], et dicto c. Beneficium [LF 2.26.22], i. de cap(itulis) Conradi c. Similiter et c. Profecto [LF 2. 40.2 et 44.1].

§ **Item** infeudat superficiarius, ut ff. de superfic(iebus) l. i. § Si soli [D. 43.18.1.5].

§ **Item** magistratus durante officio puto quod etiam subiectis possit nova concedere feuda: ar. C. de contractibus iudicum l. una [C. 1.53.1], et notare videtur Azo in summa e(odem) t(itulo) in fine [summa in C. 1.53.1].⁵⁰ Glossa tamen ordinaria me terret posita C. si certum pe(tatur) l. Eos qui [glossa ad C. 4.2.3].⁵¹

⁴⁷ X. 2.25.12 incipit: 'Exceptionem excommunicationis'.

⁴⁸ q. vii. pro q. vi.?

⁴⁹ q. v. pro q. vi.?

⁵⁰ Azo, *Summa*, fol. 10rb.

⁵¹ *Codicis Iustiniani*, col. 536 (glossa «Eos qui officia administrant»).

[3] Qui feuda possunt accipere et qui non

Persone autem accipientum non distinguuntur: cuiuscumque enim conditionis, status et sexus sint, possunt feuda licenter accipere et maior et minor, et masculus et femina, liber et servus, dummodo dans servilem accipientis conditionem non ignoret, paterfamilias et filiusfamilias: i. per quos fiat inve(stitura) et per quos re(cipiatur) c. Novi vero § Personam et § Femina [LF 2.3. 1 et 2], i. an viventis vas(salli) c. Si minori [LF 2.26.12], i. de feudo femineo c. Si femina [LF 2.30], i. an maritus suc(cedat) uxori in ben(eficio) c. Si femina [LF 1.14(15)], i. de natura suc(cessionis) fe(udi) in prin. [LF 2.50], i. de cap(itulis) extra(ordinariis) § Quoddam usui [Extr. Ard. 12 = L. Ard. Extr. I. 38], i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) c. Mulier et c. Iugales [Extr. Ard. 32 et 35], C. de bonis que liberis l. Cum multa [C. 6.61.7], ar. ff. de peculio l. Quam Tuberonis § Pupillum [D. 15.1.7.3], ff. de acquir(endo) rerum do(minio) l. Acquiritur § De hiis et l. Per servum § Si unus et l. Quod fructuarius [D. 41.1. 10.3, 37.1 et 49], ff. de usuf(ructu) l. Sed et si quid donetur [D. 7.1.22], ar. ff. de bonorum pos(sessionibus) l. Servus [D. 37.1.7]. Nam et non minus servi quam liberi possunt heredes institui, ut ff. de her(edibus) insti(tuendis) l. Non minus [D. 28.5.31].

§ Item infans tutore ⁽⁵²⁾ tamen auctoritate: C. de acquir(enda) pos(sessione) l. Donatarum [C. 7.32.3], ff. de acquir(enda) pos(sessione) l. Quamvis [D. 41.2.32]; vel sine tutoris auctoritate, dummodo traditio fiat eius servo, ut e(adem) l(ege) Quamvis in fi., C. de donat(ionibus) l. Si quis in emancipatum [C. 8.53(54).26].

§ Pupillus autem etiam sine tutoris auctoritate per se potest acquirere feudum, ut dicta l. Quamvis § Infans et e(odem) t(itulo) l. i. § Furiosus in fi. [D. 41.2. 32.2 et 1.3], et ff. de acquir(endo) rerum do(minio) l. Pupillus [D. 41.1.11].

§ Furiosus vero nec curatoris auctoritate potest accipere feudum, ut ff. de reg(ulis) iuris l. In negociis [D. 50.17.5], ff. de acquir(enda) pos(sessione) l. i. § Furiosus [D. 41.2.1.3], cum enim huiusmodi contractus sit nominatus et perficiatur consensu, ar. C. de donat(ionibus) l. Si quis ar(gentum) § f. [C. 8.53(54).35.5], qui non sentit nequid consentire, ut ff. de opt(ione) leg(ata) l. Si tibi § Unius [D. 33.5.8.2], immo furiosus loco dissentientis habetur, ut ff. de iure co(dicillorum) l. ii. § Furiosus [D. 29.7.2.3], ff. de reg(ulis) iuris <l.> Ubi non, in fi. [D. 50.17.124.1], ff. loc(ati) l. Qui ad certum [D. 19.2.14]; et C. ad Trebel(lianum) l. ult. [C. 6.49.8]. Acquisitum tamen retinet, nec suo facto potest ammittere, ar. ff. de acquir(enda) pos(sessione) l. Si is qui [D. 41.2.27], i. an ille qui interfecit fratrem domini sui c. i., ver(ba) 'quod ita' ⁽⁵³⁾ [LF 2.37].

§ Item surdus et mutus feuda accipere possunt: ar. ff. de act(ionibus) et o(-bligationibus) l. In quibuscumque et l. Obligamur § f. et l. Consensu [D. 44.7. 48, 52 et 2], ff. de reg(ulis) iuris l. Ubi non [D. 50.17.124], ff. de verb(orum)

⁵² tutore *pro* tutoris?

⁵³ quod ita *pro* quia tamen?

o(bligationibus) l. Si stipuler in fi. [D. 45.1.35.2]. Nam et isti infeudant, ut ff. de donat(ionibus) l. Qui id quod § Mutus [D. 39.5.33], nisi hec vitia in eandem
 700 personam ab ipsa nativitate concurrant: ar. C. qui testam(entum) facere possunt l. Discretis [C. 6.22.10]. Que de surdo et muto dicta sunt, eadem intelligo de manco, ceco et aliter imperfecto, ut hii et feuda dare et accipere possint: ar. ff. de testamentis l. Qui manus [D. 28.1.10], ff. de iudic(iis) l. Cecus [D. 5.1.6], ar. C. qui morbo l. i. l(i)ber x. [C. 10.51.1], ff. de vac(atione) et excu(satione)
 705 mu(nerum) l. ii. § Corporis [D. 50.5.2.7a], ff. de adopt(ionibus) l. Etiam cecus [D. 1.7.9].

§ Clericus etiam novum potest acquirere sibi feudum, ut i. de cap(itulis) Conra(di) c. Item si clericus [LF 2.40.3], i. de pace Constantie l. i. § Hoc quod nos [L. Ard. S], Extra de usuris c. Conquestus [X. 5.19.8], ar. C. de quadri(ennii) pres(criptione) l. Bene a Çenone, ver(ba) ‘quia igitur’ [C. 7.37.3.3].
 710

§ Item ecclesia, civitas, universitas et quodlibet corpus licitum: ar. i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) ⁽⁵⁴⁾ capitulo De negocio [Extr. Ard. 30], i. de pace Cons(stantie) § Hoc quod nos [L. Ard. S], C. de sacrosanctis ec(clesiis) l. Iubemus ii. in prin. et l. Illud et l. penult. et l. ult. [C. 1.2. 14, 19, 22 et 23], C. de quadri(ennii) pres(criptione) L. Bene a Çenone [C. 7.37.3], i. Aut. de [fol. 16ra // fol. 16rb] ali(ensatione) emphit(eosi) § Ea vero et § Sanctissimas [Auth. coll. IX. 2.7, 2.9 = Nov. 120. 7 et 9], i. de pace Con(stantie) § Nos f. [L. Ard. S], ar. ff. de rebus du(biis) l. ii. et l. Cum senatus [D. 34.5. 2 et 20], C. de her(edibus) insti(tuendis) l. Collegium [C. 6.24.8], ff. de le(gatis) ii. l. Cum pater § f. [D. 31.77.33], ff. de le(gatis) i. l. Si heres § Vicis et l. Civitatibus et l. Si quis a filio § f. [D. 30. 73.1, 122 et 32.2], ff. ad Trebe(llianum) l. Omnibus [D. 36.1.27], ff. De bonorum pos(sessionibus) l. i. § A municipibus [D. 37.1.3.4].
 715
 720

§ Hereticus vero ab ecclesia nullum potest recipere feudum: ar. i. Aut. de ecclesiasticis titulis § Iubemus [Auth. coll. IX. 6.14 = Nov. 131.14]; immo nec
 725 ab aliis etiam orthodoxis, ⁽⁵⁵⁾ cum omne genus contractus sit eis interdictum et nil ex legibus vel moribus eis sit commune cum ceteris, ut C. de hereticis l. Manicheos [C. 1.5.4]. Similiter nec excommunicatus, ad quod faciunt ar(gumenta) que no(tantur) s(upra) t(itulo) i. § Et forte. Nam cum in curia esse non possit, antea etiam acquisitum retinere non potest: ar. i. an ille qui fratrem
 730 domini inter(fecit) c. i. [LF 2.37].

§ Item qui rectorem ecclesie a qua feudum tenebat occiderit, ipsum feudum amittit nec ipse aut heredes eius ab eadem ecclesia feudum aliquod de novo recipere possunt, ut Extra de penis c. Ad aures [X. 5.37.10]. Forte idem si eundem mutilaverit aut alium ipsius ecclesie clericum occiderit aut mutilaverit, ar. Extra de penis c. In quibusdam [X. 5.37.12].
 735

§ Item filius a patre in cuius potestate est non potest recipere feudum, cum donatio non teneat inter eos: ar. C. de inofi(ciosis) do(nationibus) l. ii.

⁵⁴ Sign for paragraph ‘§’ deleted by strikethrough.

⁵⁵ etiam orthodoxis added in the margin by the same hand.

[C. 3.29.2], C. de donat(ionibus) l. Cum de bonis et ⁽⁵⁶⁾ l. Sive emancipatis [C. 8.53(54). 11 et 17]. Nisi forte usumfructum, quem habet pater in bonis adventitiis filii, pater iure feudi transferat in filium: ar. C. de bonis que li(beris) l. Cum oportet § Sin autem [C. 6.61.6.2c], quod tamen impropriissime feudum poterit appellari. 740

§ Item filius spurius vel incestus a patre nequit accipere feudum: ar. C. de natu(ralibus) li(beris) l. i. [C. 5.27.1], C. de incestis et inutilibus nupt(iis) l. Si quis incesti [C. 5.5.6], i. Aut. de ⁽⁵⁷⁾ natu. li. § ult. [Auth. coll. VI. 1.15 = Nov. 89.15]. 745

§ Item si mulier ex proprio servo filium habuerit, hic filius a matre nullum potest accipere feudum vel ab alio ex rebus maternis, ⁽⁵⁸⁾ ut C. de mul(ieribus) que servis propriis se iunxerunt l. i. [C. 9.11.1].

§ Item filii damnati crimine lese maiestatis feuda sibi acquirere nequeunt: ar. C. ad legem Iul(iam) ma(iestatis) l. Quisquis § Filii vero [C. 9.8.5.1] 750

§ Idem puto in filiis hereticorum et eorum receptatorum, fautorum et advocatorum suorum, et posteris usque ad secundam generationem, ut i. de privilegiis ec(clesiarum) l. Commissi § Si quando igitur [L. Ard. Extr. VI. 5].

§ Item uxor a viro vel econtra non acquirit feudum, matrimonii copula hoc impediens: C. de donat(ionibus) inter virum et ux(orem) l. Donationes [C. 5.16.25], ff. e(odem) l. i., ii., et iii. in prin. et § i., et l. Inter virum ⁽⁵⁹⁾ [D. 24.1. 1, 2, 3, et 46]; nisi infeudetur ea lege ut post mortem infeudantis habeatur, quoniam in id tempus excurrit infeudatio quo vir et uxor esse desinunt: ar. ff. e(odem) l. Si eum in fi., et l. s., et l. Sed interim in prin. et § i. [D. 24.1. 9.2, 10, 11^{pr.} et 11.1]. Imperator tamen a coniuge sua et ipsa ab eo nulla iuris constitutione prohibente potest recipere feudum: ar. C. de donat(ionibus) inter virum et ux(orem) l. penult. [C. 5.16.26]. Concubina vero indubitanter ab eo cui adheret potest acquirere feudum, ut ff. de donat(ionibus) l. Donationes [D. 39.5.31], nisi adhereat militi: ar. C. de donat(ionibus) inter virum et ux(orem) l. ii. [C. 5.16.2]. 755
760
765

§ Item magistratus durante administratione a subiectis prohibetur acquirere feudum: ar. C. de contractibus iudicum l. una [C. 1.53.1], ff. de contrahenda emptione l. Non licet et l. Qui officii [D. 18.1. 46 et 62].

§ Item gastaldi dum administrant de re per eos possessa nequeunt per beneficium investiri, ut i. de feudo gasta(l)die et guardia c. i. [LF 1.2], quasi deceptione quadam vel necessitate dominus videatur induci ad infeudandum. Huic tamen videtur obviare i. de contro(versia) inve(stiture) § Item si aliquis [LF 1.4.3]. Sed quod ibi dicitur postquam in guardiam suscepisset subaudias et finita guardia seu guardia officio, ut sic consonet anteriori capitulo. Sic etiam puto intelligendum i. de contentione feudi c. i. et ii. [LF 1.10]. 770
775

⁵⁶ l. Cum de bonis et *added in the margin by the same hand.*

⁵⁷ *inc deleted by strikethrough.*

⁵⁸ vel ab alio ex rebus maternis *added in the margin by the same hand.*

⁵⁹ et l. Inter virum *added in the margin by the same hand.*

§ Item apostate neque feuda dant neque accipiunt, ut C. de apostatis l. iii. et iiiii. [C. 1.7. 3 et 4].

780 § Item servus vel ingenuus antea orthodoxorum imbutus ministeriis, si ad suum rursus baptisma se deduci passus fuerit per hereticum, aut factum in publicum non detulerit, in feudum nec dare nec accipere potest, ut ar. C. ne sacrum bap(t)isma iteretur l. ult. [C. 1.6.3].

785 § Forsan nec medicus accipiet ab infirmo durante egritudine: ar. ff. de var(ii)s et extraor(dinariis) co(gnitionibus) l. Medicus [D. 50.13.3], C. de profess(ori)bus et me(dicis) l. Archyatri [C. 10.53.9].

§ Nec advocatus a clientulo durante lite: ar. C. De postulando l. Quisquis § Preterea [C. 2.6.6.2].

790 § Nec forte coniunctus a prelato: ar. i. de capitulis extraor(dinariis) § Dicitur etiam [Extr. Ard. 19 *in fi.* = L. Ard. Extr. I. 46], ar. i. Aut. de ec(clesiasticis) t(itulis) § Interdicimus [Auth. coll. IX. 6.13 = Nov. 131.13], i. Aut. de alienat(ione) emphit(eosi) § Yconomus vero [Auth. coll. IX. 2.5.1 = Nov. 120.5.1]; quod intelligo de rebus ecclesie, ut e(odem) § Interdicimus.

795 § In summa hoc et superiori titulo hoc tenendum censeo ut qui lege constitutioneve aliqua aut moribus specialiter donare aut donationes capere prohibetur aut contrahere, is neque infeudare neque in feudum accipere possit, ut ex premissis satis liquide ostenssum⁶⁰ est.

[4] In quibus rebus possit consistere feudum et in quibus non

Nunc autem videamus in quibus rebus consistere possit feudum et in quibus non. Et quidem feudum consistit in rebus immobilibus, sive soli aut solo coherentibus, ut edificatiis que solo coherent, ut ff. de rei ven(dicatione) l. Solum [D. 6.1.49], ff. de superfic(iebus) l. i. § Si soli [D. 43.18.1.5], vel fructibus pendentibus, ut ff. de rei ven(dicatione) l. Fructus [D. 6.1.44], vel in his que loco immobilium sunt et inter immobilia connumerantur, ut cum de camera vel caneva feudum [fol. 16rb // fol. 16va] datur, ut i. de cognitione feudi c. Sciendum [LF 2.1.1], ar. ff. unde vi⁶¹ l. i. § Hoc interdictum [D. 43.16.1.3]. Et ita apparet quod feudum non potest esse de re mobili, nisi forte annuatim vel singulis mensibus prestaretur, nam tunc consistit feudum: Extra de prescript(ionibus) c. Ad audienciam [X. 2.26.13], i. de contro(versia) inter vas(sallum) et episcopum c. Ex eo quod scriptum est [LF 2.20], i. quis dicatur dux c. i. in fi. [LF 2.10], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. i. in prin. [Extr. Ard. 1 = L. Ard. Extr. I. 23]. Illud namque ius percipiendi inter immobilia computatur, ut C. de iure dot(ium) l. ult. § Preterea [C. 5.12.31.5], i. Aut. de non ali(enandis) aut permu(tandis) re(bus) ec(clesiasticis) § i. [Auth. coll. II. 2.1 = Nov. 7.1], C. de quadri(ennii) pres(criptione) l. Bene a Çenone circa medium [C. 7.37.3]. Nisi forte loco feudi evicti daretur pecunia, quia tunc pecunia vi-

⁶⁰ sic ostenssum.

⁶¹ Unde vi *pro* De vi.

detur in feudum retineri, ut i. si de feudo vas(sallus) fu(erit) int(erpellatus) c. i. [LF 2.25], ar. ff. de pres(criptis) verbis l. Partis [D. 19.5.10]. Sed hoc ego non sentio: intelligo enim illud capitulum quod si feudum datum vassallo evincatur, dominus teneatur dare vassallo aliud feudum eque bonum, aut numeret ei nummos feudi dandos, idest qui darentur communi extimatione in feudum evictum, idest pro feudo quod evictum est. Nec enim dico quod vassallus illos nummos retineat in feudum, sed dominus solvit ei extimationem iuris sui quod ipse vassallus habebat in feudo, et sic vassallo consultum invenitur cum iuris sui habeat extimationem. 820

§ Sed an nomina poterunt dari in feudum? Videtur quod sic, quasi sint immobilia cum moveri non possint quia incorporalia, ut ff. de acquir(endo) rerum do(minio) l. Servus § Incorporales [D. 41.1.43.1]. Item quia in eis fit executio post immobilia, ut ff. de re iu(dicata) l. A divo Pio § In venditione et § f. [D. 42.1.15.2 et 12], et pro hoc C. de pres(criptione) lon(gi) temp(oris) l. ult. in fi. [C. 7.33.12], ff. de iure deli(berandi) l. Ait pretor § i. [D. 28.8.7.1]. Et quia precarium consistit in hiis etiam que in iure consistunt, ut ff. de precario l. ii. § ult. et l. iii. et l. Et habet § Precario [D. 43.26. 2.3, 3 et 15.2], cui similem esse feudalem contractum quandoque s(upra) no(tatur). **E**contra videtur quod inter mobilia numerentur: C. quando et quibus quarta pars l. ii. [C. 10.35.2], C. de rei ux(orie) act(ione) l. una § Exactio [C. 5.13.7a]. Hic questio videtur notari, an scilicet inter mobilia vel immobilia computentur: ff. de ver(borum) si(gnificatione) l. Moventium [D. 50.16.93]. **P**otest dici etiam hoc quidem proprie in his non consistere feudum, sed posse in his constitui quasi feudum: ar. ff. de usuf(ructu) e(arum) rerum que usu con(sumuntur) l. i., ii., et iii. [D. 7.5. 1, 2, et 3] et per totum, ar. ff. de usuf(ructu) l. Nummismatum [D. 7.1.28]. Sed in hoc nulla erit successio, sed morte accipientis finietur, ut et illud de quo no(tatur) in summa i(nfra) t(itulo) prox(imo) § Eo autem; et sicut in feudo soldate, ut i. qui dicatur dux, circa finem [LF 2.10], et no(tatur) s(upra) quid sit feudum § Et hodie et § Item ea. Alii dicunt in nominibus proprie consistere feudum cum et in eis proprie consistat donatio: C. man(dati) l. penult. et ult. [C. 4.35. 22 et 23], C. de donat(ionibus) l. i., ii., et iii. [C. 8.53(54). 1, 2, et 3], ar. C. de novat(ionibus) ⁶² et act(ionibus) l. Nominibus [C. 4.10.2]. Contractus enim feudi similimus est donationi, ut no(tatur) in summa s(upra) quid sit feudum § Qualis vero. Et hoc fortasse satis dici potest ut enim penes mandantem remanet directa actio, utilis vero competit cessionario: sic erit hic reperire ut huius nominis duplex sit dominium, directum scilicet et utile, quorum alterum scilicet directum remanet penes infeudantem, utile vero transit in feudatarium. Et hoc satis videtur probari: Extra de prescript(ionibus) c. Ad audienciam [X. 2.26.13], licet ibi loquatur quando ex nomine quid annuum prestandum erat. Sed et si Ticius ex contractu aliquo mihi teneatur ad decem quorum solutione semel facta exinaniretur actio, adhuc dico iure feudi actionem hanc in alium posse transferri, nec advertere possum quare aliud 825 830 835 840 845 850 855

⁶² nova(tionibus) pro obligationibus?

860 sit dicendum; soluta autem obligatione, quasi re infeudata perempta, solutum erit hominum: ar. ff. quibus mo(dis) usuf(ructus) a(mittitur) l. Repeti § Rei et l. Quid tamen § ii. et l. Si ager [D. 7.4. 5.2, 10.2 et 23], ar. C. de iure emphit(eotico) l. i. [C. 4.66.1], ar. ff. de loc(ato) et conducto ⁶³ l. Ex conducto § Sed et si labes [D. 19.2.15.2 *in med.*]; non enim quod ex actione habetur est feudum, sed ipsa actio et ipsum ius exigendi infeudatur et feudum est, quemadmodum
865 ipse fundus, unde quod exactum est ex nomine, quicquid sit lucro, cedit feudatarii: ar. dicti c. Ad audienciam [X. 2.26.13], i. hic finitur lex deinde consu(etudines) re(gni) inc(ipiunt) c. Si vassallus decedat [LF 2.28.3], ar. ff. de usuf(ructu) l. Si pendentes [D. 7.1.27]. Videtur tamen mihi verius ut nomina possint in feudum dari et si ex nomine quid semel tantum debeatur, illud exactum teneatur in feudum, nec solutum sit exinanitione sive extinctione iuris
870 hominum: ar. Extra de feudis C. Ex parte [X. 3.20.2], C. de donat(ionibus) l. i. [C. 8.53(54).1], ff. de le(gatis) i. l. Servum filii § Eum [D. 30.44.5]; secundum que potest accidere ut et pecunia et res quelibet mobilis vel semovens retineatur in feudum: ar. ff. de usuf(ructu) e(arum) rerum que usu con(sumuntur)
875 per totum [D. 7.5]. Et erit inter ceteras una maxime differentia inter feudatarium nominis et cessionarium: nam feudatarius solus experietur utiliter, ut i. de cap(itulis) Conra(di) c. Si controversia [LF 2.43], i. de inve(stitura) de re ali(ena) facta § Rei autem [LF 2.8.1], nisi forte vassallus agere nolit, quia tunc eo excluso aget dominus: ar. C. de natu(ralibus) li(beris) l. i. [C. 5.27.1]. In
880 cessionario vero dominus agit directa preterquam in tribus casibus: C. de novat(ionibus) l. iii. [C. 8.41.3], C. man(dati) l. Si pater [C. 4.35.3]; utrique enim eo casu competit actio quod non est in feudatario, ut predixi.

§ Item banna, comestiones, placita, forisfacta dantur in feudum, et iura quelibet, ut dicto c. Extra de prescript(ionibus) c. Ad au-[fol. 16va // fol. 16vb]-dientiam [X. 2.26.13].
885

§ Item iurisdictiones, ut i. qui dicatur dux c. i. [LF 2.10], i. de fe(udo) marchie c. i. et ii. [LF 1.13(14)], i. de pace Con(stantie) § Nos f. et § Hoc quod nos et § Amplius eam [L. Ard. S], i. de regalibus l. Omnis iurisdic(tio) [L. Ard. R. 2], ar. i. de pace iura(mento) fir(manda) l. i. § Ad hoc [LF 2.53.11(54)].
890

§ Item advocatia datur in feudum: ar. i. de pace te(nenda) l. Quicumque [LF 2.27.5].

§ Item ius patronatus: Extra de iure pa(tronatus) c. Cum seculum [X. 3.38.13]. Nam in laicum cadere potest licet spiritualibus sit adnexum, ut Extra de iudic(iis) c. Quanta [X. 2.1.3], Extra de iure pa(tronatus) c. Illud et c. Cum laici [X. 3.38.8 et 10].
895

§ Decime autem in feudum laicis dari non possunt, ut Extra de decimis c. Quamvis et c. Prohibemus [X. 3.30. 17 et 19], quoniam laici decimas sine peccato possidere non possunt, ut in Decr. i. q. iii. Pervenit [Decr. Grat. C. 1 q.

⁶³ de loc(ato) conducto *pro* loc(ati) conducti?

3 c. 13], xvi. q. i. c. ult., et q. iii. § Potest,⁶⁴ et q. vii. c. i. [Decr. Grat. C. 16 q. 1 c. 68; q. 3, pars 3pr.; q. 7 c. 1], Extra de prescript(ionibus) c. Causam que [X. 2.26.7], in Decr. x. q. i. Sanctorum et xiiii. q. i. § i. [Decr. Grat. C. 10 q. 1 c. 14; C. 14 q. 1 c. 1]. Quod quidam intelligunt in decimis ut de novo nulle dentur in feudum, secus autem in hiis que ab antiquo concessæ sunt, ut Extra de his que fiunt a prelato sine con(sensu) ca(pituli) c. Cum apostolica [X. 3.10.7], Extra de decimis c. Tua et i(nfra) [X. 3.30. 25 et 26]. Has enim laici hodie et eorum successores tenent, ut no(tatur), Extra de decimis c. Quamvis [X. 3.30.17], sed certe super eos est Extra de decimis c. Ad hec [X. 3.30.15]; ibi enim habetur quod decime non possunt infeudari laico ita ut transeant ad heredes eius, quod quidem de decimis de novo concessis non potest intelligi, quia nec ut ipse laicus in vita sua eas habeat infeudari⁽⁶⁵⁾ possunt. Est ergo intelligendum de decimis ab antiquo concessis, in quibus dico tenendum ut non possint infeudari ita ut ex ea infeudatione eas habeant feudatarii successores, sed mortuo vassallo prelatus potest gratiam facere successori et eum investire quasi de feudo sibi aperto: ar. Extra de feudis c. ii. [X. 3.20.2], ar. i. quemadmodum fe(udum) ad filiam perti(neat) c. i. [LF 1.23(24)].

§ Sunt tamen quidam qui dicunt quod ipsum ius decime quod est mere spirituale non potest infeudari laico, sed ius percipiendi fructus sic, quia illud est quoddam ius civile. Contra quos est quia fructus decime sunt cibus levitarum: xvi. q. i. Revertimini [Decr. Grat. C. 16 q. 1 c. 65]; et eis debent dari a quibus spiritualia recipiuntur: xii. q. i. § Hiis ita [Decr. Grat. C. 12 q. 1 c. 27.1]. Et videtur expressum: Extra de loc(ato) et conducto c. Vestra [X. 3.18.2]; et pro hoc facit i. episcopum vel abatem in prin. [LF 1.6], ar. Extra de censibus c. Prohibemus [X. 3.39.7].

§ Item res prohibita alienari seu cuius alienatio inhibetur, infeudari non potest nisi in casu tradito i. per quos fiat inve(stitura) et per quos re(cipiatur) c. Novi vero § Sed et res [LF 2.3].

§ Possessiones etiam site in confinibus alterius districtus hominibus nequeunt infeudari: ar. in Decr. xvi. q. iii. Licet⁽⁶⁶⁾ [Decr. Grat. C. 16 q. 3 c. 5], C. non licere habita(toribus) metro(comiae) l. una libro xi. [C. 11.56.1].

[5] Quot modis feuda acquirantur et quibus. Rubrica

His itaque premissis, videamus quot modis feudum acquiratur et quibus.

§ Acquiritur autem aliter feudum novum aliter vetus.

§ Novum quidem duobus modis acquiritur, scilicet investitura et eo quod habetur pro investitura.

§ Vetus vero tribus modis, scilicet successione, coheredis delicto, item incuria.

⁶⁴ The only text with this incipit is the *dictum Gratiani* in q. 3, pars 3 pr.: «Potest et aliter distingui» but it does not discuss tithes.

⁶⁵ non deleted by strikethrough.

⁶⁶ in Decr. xvi. q. iii. Licet added in the margin by the same hand.

§ Novum quidem feudum est quod primo nunc queritur, ut i. qui testes
 sint nec(essarii) ad novam inve(stituram) c. i. [LF 2.32], et hoc investitura
 940 acquiritur: nam sine ea non potest constitui, ut i. de consue(tudine) re(cti)
 fe(udi) c. Sciendum [LF 2.33], i. quibus mo(dis) potest con(stitui) c. i. [LF
 1.24(25)], i. de cognitione fe(udi) c. ult. in fi. [LF 2.1.1], i. de inve(stitura) de
 re ali(ena) facta c. i. § Rei autem [LF 2.8.1], i. de gra(dibus) suc(cedendi) in
 fe(udum) c. i. in prin. [LF 2.11], ar. ff. de peculio l. Non statim [D. 15.1.8]. Dici-
 945 tur autem investitura proprie possessio, ut i. quid sit inve(stitura) c. i. in prin.
 [LF 2.2], i. de quibusdam aliis ca(pitulis) extraor(dinariis) c. i. [Extr. Ard. 28].
 Immo, ut verius loquar, investitura proprie dicitur possessionis tradicio, ut i.
 Lomb. de ultimis volun(tatibus) l. Si quis res suas [Lomb. 2.18.7], et si actor
 regis res regias frau(de) ali(enaverit) l. Si quis proprium [Lomb. 1.34.3]. Im-
 950 propriè vero dicitur investitura quando asta vel quodlibet aliud corporeum
 porrigitur a domino se investitura facere dicente, ut i. quid sit inve(stitura)
 c. i. in prin. [LF 2.2], i. de nova for(ma) fi(delitatis) c. ult. in fi. [LF 2.7.1], i. de
 contro(versia) inve(stiture) c. i. [LF 1.4], i. de inve(stitura) clericorum c. Clerico
 [LF 2.35], i. qui suc(cessores) te(neatur) c. Si vero [LF 1.3], i. qui te(stes)
 955 sint nec(essarii) ad proban(dam) no(vam) inve(stituram) c. i. [LF 2.32], i. de
 cap(itulis) extraor(dinariis) § Beneficium intelligitur [Extr. Ard. 19 = L. Ard.
 Extr. I. 45], in Lomb. qualiter quis se defen(dere) de(beat) l. De investitura
 [Lomb. 2.55.39]. **Sed** certe actor operis huius, qui dicitur fuisse Obertus de
 Orto, potuit rectius et melius tradere de investitura: si enim te per baculum
 960 investio de re aliqua ad feudum et trado tibi possessionem, perfecta est inves-
 titura, ut dicto § Beneficium [Extr. Ard. 19 = L. Ard. Extr. I. 45]. Si vero non
 trado imperfecta est, ut i. de no(va) for(ma) fi(delitatis) c. De investitura [LF
 2.7.1], quia deest possessionis traditio; poterat ergo dixisse investitura alia
 perfecta alia imperfecta, et rectius loquebatur, et pro hoc: i. qui suc(cessores)
 965 te(neatur) c. Si vero [LF 1.3], i. an viventis vassalli fe(udum) c. i. [LF 2.26.3]
 et c. Si facta [LF 2.26.15], i. de inve(stitura) clericorum c. Clerico [LF 2.35], i.
 de cap(itulis) extraor(dinariis) § De ingressu [Extr. Ard. 16 = L. Ard. Extr. I.
 42]. **Sunt** igitur ad perfectionem investiture verba necessaria et possessionis
 traditio, ut apparet ex premissis. Tamen contractus iste non tam verbis quam
 970 consensu perficitur, et ideo absens absenti poterit infeudare per nuncium vi-
 delicet vel per epistulam, ut i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Notandum §
 Item investitura [LF 2.57(58).2 in fi. = L. Ard. Extr. I. 6], ar. ff. de donat(ion-
 ibus) l. Etiam et l. Absenti et l. Lucius et l. Ad eum [D. 39.5.4, 10, 32, 35], C.
 de donat(ionibus) l. Nec ambigi et l. Si aliquid [C. 8.53(54). 6 et 13], ar. ff. [fol.
 16vb // fol. 17ra] de precario l. Precario [D. 43.26.9], Extra de prebendis c. Ac-
 975 cedens [X. 3.5.24]. Nam et per procuratorem investiture negocium potest ab
 utraque parte expediri, ut i. per quos fiat inve(stitura) c. Novi vero § Personam
 [LF 2.3.1]. Argumenta sunt tamen contra ut per alium fieri vel suscipi nequeat
 investitura: ff. de adopt(ionibus) l. Post mortem § unico [D. 1.7.25], ff. de ac-
 quir(enda) hereditate l. Per procuratorem [D. 29.2.90], C. De man(umissione)
 980 vind(icta) l. Nec mulierem [C. 7.1.3].

§ **I**ntelligunt ergo quidam quod dictum est investitura feudum acquiri scilicet proprie sumendo investituram, vel per perfectam investituram, scilicet possessione tradita. Sed certe ego puto etiam per investituram verbalem et baculi porrectionem, que abusive investitura dicitur, ut premissum est, feudum esse acquisitum etiam ante traditionem possessionis, cum investito precise dominus cogatur⁽⁶⁷⁾ possessionem tradere, ut i. an viventis vassalli c. Si facta [LF 2.26.15] et i. de nova for(ma) fide(litatis) § f. [LF 2.7.1]. Licet enim ante traditam sibi possessionem investitus ius non habeat in re, habet tamen ius ad rem, nempe minus est investituram facere quam eam⁽⁶⁸⁾ possessionis traditione perficere: Extra de his que fiunt a ma(iori) parte capituli c. Ex ore [X. 3.11.3], Extra de donat(ionibus) c. Per tuas [X. 3.24.5], in Decret. xvi. q. ii. c. Visis § Consilio [Decr. Grat. C. 16 q. 2 c. 1.1]. Unde etiam minus est habere actionem quam rem: ff. de reg(ulis) iuris l. Minus [D. 50.17.204]

§ **H**ec investitura fieri potest et pure et sub conditione, ex die et ad diem, ut i. de inve(stitura) clericorum c. Clerico in fi. [LF 2.35], i. qui suc(cessores) te(neatur) c. i. [LF 1.9], ar. C. de donat(ionibus) l. Donatio [C. 8.53(54).25], C. de don(ationibus) que sub modo l. ii., iii., et ult. [C. 8.54(55). 2, 3 et 5], ff. de donat(ionibus) l. i. et l. ii. § Si pecuniam et § Ticius [D. 39.5. 1, 2.1 et 2.2], ar. optimum: ff. de acquir(endam) pos(essione) l. Qui absentis § primo [D. 41.2.38.1], ar. i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Summo opere § Ut inter conditionalia et § Beneficia condicionalia [Extr. Ard. 3, 17 = L. Ard. Extr. I. 25, 43], ar. C. ut actiones ab herede et contra heredem l. una [C. 4.11.1], C. de contra(henda) et com(mittenda) stip(ulatione) l. Scrupulosam [C. 8.37(38).11], i. de feudo guar(die) et castal(die) c. i. [LF 1.2].

§ **V**erum in his investituris que fiunt sub conditione vel ex die est attendendum quoniam, si de vacante et sibi aperto beneficio quis alium investiat sub conditione vel ex tempore, absque dubio, ut premissum est, valet investitura. Sin autem de non vacante seu sibi non aperto faciat quis investituram cum vacaverit seu sibi apertum fuerit, siquidem beneficium est ecclesiasticum ut prebenda, nam talia iure beneficii a summo pontifice diximus recognosci, investitura nullius est momenti nisi a summo pontifice facta, qui secundum plenitudinem potestatis de iure potest supra ius dispensare, ut Extra de conce(ssione) preben(de) et ec(clesie) non vacantis c. i., ii., iii., iiiii., et c. Ex tenore et c. Constitutus et c. Accedens et C. ult. [X. 3.8. 1, 2, 3, 4, 13, 11, 14, 16], Extra de preben(dis) c. Dillectus [X. 3.5.19], Extra de iure pa(tronatus) c. Illud [X. 3.38.8], Extra de don(ationibus) c. Consultationibus [X. 3.24.4], in Decr. i. q. ii. Imprimis [Decr. Grat. C. 1 q. 2 c. 7] et vii. q. ii. ⁽⁶⁹⁾ Non furem [Decr. Grat. C. 7 q. 1 c. 10], ar. i. episcopum vel aba(tem) c. i. [LF 1.6], immo expressum est ibi secundum eam litteram que dicit ‘et tituli vacatione’ ⁽⁷⁰⁾ et c(etera), i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Summo opere § Qui accipit [Extr. Ard. 24

⁶⁷ dominus *rewritten after* cogatur.

⁶⁸ eam *added in the margin by the same hand*.

⁶⁹ q. ii. *pro* q. i.?

⁷⁰ et tituli vacatione *pro* et tituli vocantur?

= L. Ard. Extr. I. 51]; ar(gumenta) tamen contra secundum Az(onem):⁷¹ C. ut actiones ab herede et contra heredem l. una [C. 4.11.1], ff. de ver(borum) o(bligationibus) l. Quodcumque § i., ii., et iii. [D. 45.1.45. 1, 2, 3], C. de contra(henda) et com(mittenda) sti(pulatione) l. Scrupulosam [C. 8.37(38).11].

1025 **S**i vero sit aliud beneficium ab ecclesiastica persona collatum sub ea conditione cum sibi apertum fuerit, aut vivente investitore aperitur ei feudum, aut successori si viventi, ipse eam investituram adimplere cogitur possessione tradendo investito. Sin autem eo mortuo successori eius aperitur, evanescit investitura nec tenetur eam adimplere successor, ut i. de inve(stitura) clericorum c. Clerico in fi. [LF 2.35], i. qui suc(cessores) te(neatur) c. i. § Nam si quis [LF 1.9], i. an viventis vas(salli) c. Moribus [LF 2.26.3], et i. quibus mo(dis) fe(udum) con(stitui) potest c. Si dominus [LF 1.24(25).1]; est enim, ut ex premissis liquet, conditionem existere vel tempus in vita investientis. Hec ita nisi investitura facta fuerit de consensu feudatarii illud beneficium detinentis et in possessionem eius missus fuerit investitus, quoniam tunc etiam a prelati successore hic est investiendus, ut i. qui suc(cessores) te(neatur) c. Si vero [LF 1.3]. Et hoc cum de bonis ecclesie investituram faciunt, sin autem de propriis non differunt a laicis. Laici enim si eiusmodi investituram fecerint quodcumque tempus vel conditio existat, sive in ⁽⁷²⁾ vita investientis sive in vita successoris, sive in vita investiti sive in vita eius heredis, investitura adimplenda est, ut dicto c. Si vero [LF 1.3] et dicto c. Moribus [LF 2.26.3] et i. qui suc(cessores) te(neatur) c. i. [LF 1.9]. **V**erum oppinio videtur an talis investitura valeat non consentiente ei vassallo cuius est feudum. Placentini dicunt quod non valet, Mediolanenses vero dicunt quod sic, ut i. de feu(do) da(to) in vicem legis com(missorie) c. ii. [LF 1.26(27).1]. Dictum autem c. Moribus [LF 2.26.3] expresse videtur dicere quod valeat, sed certe ego puto quod sit capitulum consuetudinis Mediolanensis scriptum per Ubertum de Orto, qui dicitur fuisse Mediolanensis. **S**ententia tamen Placentinorum mihi magis placet et pro ea est lex imperialis in Lomb. de bene(ficiis) l. In nomine [Lomb. 3.8.4], que est i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Loth(arium) l. Conradus [LF 2.52?].⁷³ Quin immo et c(apitulum) videtur quod nullo modo teneat: i. de cap(itulis) extraor(dinariis) § Si quis nominatim [Extr. Bar. 5 = L. Ard. Extr. I. 21], quod certe intelligi potest secundum sententiam Placentinorum. Et pro hac Placentinorum sententia facit i. de feu(do) sine cul(pa) non ammi(ttendo) c. Si dominus fecerit investituram [LF 1.21(22).1], ar. ff. de aqua pluvia ar(cenda) l. In concedendo et l. In diem et l. Sin autem [D. 39.3. 8, 9 et 10], et ff. de nata(libus) re(stituendis) l. ult. [D. 40.11.5].

1040
1045
1050
1055

1060 **§** Huic investiture, si investiens alios habeat vassallos, interesse [fol. 17ra // fol. 17rb] debent saltem duo ex illis coram quibus sollemniter fiat, ut i. quid sit inve(stitura) in prin. [LF 2.2], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. i. Quod

⁷¹ I could not find this argument in Azo, *Summa*.

⁷² in *written twice*.

⁷³ *Supra*, Introduction note 25.

autem [LF 2.57(58).1 = L. Ard. Extr. I. 2]. Si vero non habeat alios vassallos, coram aliis ydoneis tamen testibus fiet, ut e(odem) t(itulo) § Si vero [Extr. Ard. 27 in med. = L. Ard. Extr. II. 33], et dicto § Quod autem, et c. Summo opere § De ingressu [Extr. Ard. 16 = L. Ard. Extr. I. 42]. De hac tamen materia lacius Domino annuente notabimus in summa i(nfra) de feudorum littigiis § Cum vero controversia. 1065

§ Acquiritur etiam feudum eo quod habetur pro investitura, veluti si dominus dixerit coram paribus curie alicui ‘vade in possessionem illius fundi et ipsum a me teneas in feudum’: licet enim investitura non intercesserit, tamen tale est ac si intercessisset, quia is possessionem nactus est voluntate domini, ut i. de consue(tudine) re(cti) fe(udi) c. Sciendum [LF 2.33]. Cui aperte contradicere videtur capitulum i. quibus mo(dis) feudum potest constitui c. Sciendum [LF 1.24(25)]. Ad cuius contrarii solutionem diversi diversa senserunt. Dicunt enim quidam quod istud c. i. quibus mo(dis) feudum potest constitui c. Sciendum [LF 1.24(25)], tamquam antiquius corrigatur per aliud sequens c. de consue(tudine) rec(ti) fe(udi) Sciendum [LF 2.33], et hoc denotat glosula quedam antiqua ibi posita dicens ‘vacat hoc c(apitulum) propter inferius c(a)pitulum i. de consue(tudine) re(cti) fe(udi) c. Sciendum’ [LF 2.33], ut enim unum ius scriptum tollit aliud scriptum, sic et unum ius non scriptum tollit aliud ius non scriptum, ut Instit. de iure na(turali) § penult. [I. 1.2.11]. 1070
1075

§ Alii dicunt referre utrum dominus dixerit coram paribus curie, ut tunc censeatur feudum perinde ac si intercessisset investitura, an dixerit sed non coram paribus, ut tunc non censeatur feudum. Et sic secundum istos ambo capitula intelligenda sunt quando dominus habet alios vassallos: maioris namque efficacie est quod dictum est coram paribus quam quod dictum est coram non paribus, ut i. quid sit inve(stitura) c. i. [LF 2.2]. Licet tamen non valeat ut feudum, potest dici quod valeat quasi feudum, sed nullus in eo succedet, ut dicto c(apitulo) i. quibus mo(dis) fe(udum) con(stitui) pot(est) c. Sciendum [LF 1.24(25)]. Et sic habes secundum istos reperire feudum et quasi feudum et quod in quasi feudis non succedat heres. 1080
1085

§ Sunt tertii qui dicunt quod utroque casu dictum fuit coram paribus, sed cum investitura non intercesserit non habet propriam feudi naturam, quia in eo non succedunt posterii descendentes, quod esset si intercessisset investitura, nec in illo c(apitulo) i. de consue(tudine) re(cti) fe(udi) [LF 2.33] dicitur quod in tali feudo succedat heres. 1090

§ Sunt quarti qui dicunt quod id quod dicitur in predicto c(apitulo) Sciendum, ‘herede nullo iure in hac re succedente’, ⁽⁷⁴⁾ intelligendum est scilicet extraneo: nam vassallus non potest in feudo habere extraneum successorem. Hoc non bene placet, nam etiam quedam sunt feuda que nullum omnino successorem admittunt, ut i. de fe(udo) da(to) in vicem leg(is) com(missorie) c. Si quis investiverit [LF 1.26(27).1], i. de suc(cessione) fe(udi) c. Si quis fuerit investitus [LF 1.9], de quibus i(nfra) suo loco plenius trademus. 1095
1100

⁷⁴ herede nullo iure in hac re succedente *underlined in red*.

1105 § Quinti dicunt quod illa verba ‘nullo iure’ ⁽⁷⁵⁾ debent deesse et secundum eos sopita est omnis dissensio, et investitura verbalis cum annulo vel baculo necessaria non est secundum eos, cum a traditione possessionis incipitur.

1110 § Sunt et sexti qui dicunt quod in dicto c(apitulo) i. de consue(tudine) re(cti) fe(udi) c. Sciendum [LF 2.33] constabat de iussu et dicto domini per confessionem domini vel per breve testatum ab aliis quam paribus confirmatum, quod equivalet presentie parium, ut i. Qui testes sint nec(essarii) ad pro(bandam) no(vam) inve(stituram) c. i. [LF 2.32], vel per dicta parium, unde perinde habetur ac si investitura facta fuisset et succedit heres. In alio vero c(apitulo) Sciendum [LF 1.24(25)] neutro predictorum modorum de iussu et voluntate seu dicto domini constabat, sed extraneorum testimoniis probabatur unde minus hoc genere probationis consequitur quia heres non succedit.

1115 § Ego autem aliter intelligo dicta capitula, et si advertes diligenter verba capituli i. de consue(tudine) re(cti) fe(udi) c. Sciendum [LF 2.33], invenies quod dominus direxit verba ad eum quem habere voluit in vassallum dicens ei ‘vade in possessionem fundi illius et ipsum teneas pro feudo’ et iste intravit possessionem fundi nomine feudi voluntate domini, unde feudum rectum censetur quamvis investitura per fustem vel aliud corporeum non intervenierit. Intervenit siquidem possessionis traditio et verba quibus clare denotabatur causa traditionis, quibus assensu prestito per eum ad quem verba directa fuerunt, consumatus est contractus feudalis, cum iste contractus non tam verbis quam consensu perficiatur, ut nota s(upra) e(adem) summa § Sunt igitur, et ad hoc: ff. de donat(ionibus) Absenti [D. 39.5.10]. In alio vero capitulo 1125 i. quibus mo(dis) fe(udum) potest con(stitui) c. Sciendum [LF 1.24(25)] verba non fuerunt directa per dominum ad eum quem intendebat habere vassallum, sed dominus iusserat Ticio forte ut talem induceret in possessionem certi fundi, et illum ei traderet per feudum ab ipso domino retinendum; qui hoc scito 1130 non expectans se poni per se ex causa feudi, possessionem ingressus est. Quo casu, dum vixerit, possessionem taliter adeptam tenebit pro feudo, eius vero heres nullo iure in ea succedet, cum enim hoc in casu de iure communi censeretur predo, ut ff. de acquir(end)a pos(sessione) l. Fundi [D. 41.2.33] et l. Si ex [fol. 17rb // fol. 17va] stipulacione [D. 41.2.5], C. eod(em) l. Nec ex vera [C. 7.32.9]. Iure isto sibi tollitur hoc quia ei licet possessionem taliter adeptam 1135 iure feudi retinere, non igitur mirandum si in alio gravetur, quia heres suus in eo non succedat: ar. ff. de iure iur(ando) l. Eum qui [D. 12.2.30]. Et sic diversa capitula sunt non adversa.

1140 § Prescriptione vero xxx. annorum quis defenditur in feudo ut, si quis rem aliquam feudi nomine tamquam infeudatam possederit et servicium pro ea domino exhibuerit, quamvis de ea investitus non fuerit defendit sibi ius feudi: i. an viven(tis) vas(salli) c. Si quis per xxx. annos [LF 2.26.5], i. de fe(udo) da(-to) in vicem le(gis) com(missorie) c. Quidam [LF 1.26(27).2].

⁷⁵ nullo iure *underlined in red*.

§ Item si aliquis probet se aliquo tempore, etiam anno, rem ab aliquo feudi
 nomine tenuisse, domino presente et non contradicente et servicium eius qua- 1145
 si a vassallo recipiente, licet non probetur investituram intercessisse, tamen
 iurando se investitum fuisse rem ut feudum retinebit, ut i. de consue(tudine)
 re(cti) fe(udi) c. i. § Illud ⁽⁷⁶⁾ [LF 2.33.1], i. de contentione inve(stiture) inter
 dominum et vas(sallum) c. Si quis se § Si autem aliquis [LF 1.25(26).3], et 1150
 i. de fe(udo) sine cul(pa) non ammi(ttendo) c. Si quis miles [LF 1.20(21).1].
 Hiis tamen casibus prescriptione non dico constitui vel acquiri feudum, quia
 tempus non est modus inducende obligationis, ut ff. de act(ionibus) et o(bliga-
 tionibus) l. Obligationum fere § Placet [D. 44.7.44.1]. Sed primo casu allegatur
 titulus investiture et ad eam probandam inducitur quod tanto tempore eam 1155
 possedit rem ut feudalem et servicium pro ea domino recipienti exhibuit, qui-
 bus probatis presumitur titulus investiture fuisse: ar. ff. de usuris l. Cum de
 in rem verso [D. 22.1.6] et ff. de aqua plu(via) ar(cenda) l. i. in fi. [D. 39.3.1].
 In secundo autem casu evidenter apparet similiter quod allegatur titulus in-
 vestiture quia tamen vassallus est in possessione vassallatici, et nichil contra 1160
 eum inducitur, iurat investituram intercessisse, et sic deffendit sibi ius feu-
 di. Unde possit dici feudum acquiri investitura vera, ut supra expositum est,
 et investitura presumpta, ut hiis duobus exemplis ellicitur, quod satis placet.
 Nec dico, ut quidam dicere voluerunt, quod in huiusmodi feudis non succedat
 heres: immo hec feuda puto ut et vere investitionis titulo acquisita ad heredes 1165
 transire. Illud enim capitulum i. quibus mo(dis) fe(udum) con(stitui) potest c.
 i. [LF 1.24(25)] in alio casu loquitur, ut superius liquido est ostensum, quod
 pro sui sententia aliud sentientes inducunt.

§ Vetus autem feudum est quod ab antecessoribus est quesitum, ut i. de
 natura suc(cessionis) fe(udi) c. i. § Paternum [LF 2.50], i. de gra(dibus) suc(ce- 1170
 dendi) in fe(udum) c. i. § Ad filias [LF 2.11], i. de cap(itulis) extraor(dinariis)
 § Beneficium paternum [Extr. Bar. 2 = L. Ard. Extr. I. 22]. Istud successione
 acquiritur sicut novum per investituram, ut i. de feudi cognitione c. ult. in fi.
 [LF 2.1], i. de gra(dibus) suc(cedendi) in fe(udum) c. i. in prin. [LF 2.11], i. de
 consue(tudine) re(cti) fe(udi) c. Sciendum [LF 2.33], i. de natura suc(cession- 1175
 is) fe(udi) in prin. [LF 2.50]. Quod qualiter et quibus, defferatur in summa i(n-
 fra) qui possint et debeant in feudum succedere, Deo propitio plene notabitur.

§ Acquiritur etiam vetus feudum vivente vassallo et propter eius delictum
 non respiciens dominum deffertur coheredi, ut i. si vas(sallus) fe(udo) pri(ve-
 tur) cui defferatur c. i. [LF 2.31], an viventis vas(salli) c. Si vas(sallus) culpam
 [LF 2.26.18], i. que fuit prima causa bene(ficii) ammi(ttendi) c. Denique [LF 1180
 2.24.9]. Quod qualiter sit plenius tradetur in summa i(nfra) quibus modis
 feudum ammittatur.

⁷⁶ Illud *pro inde*?

Contra(dic)tio omnibus notatoribus ⁽⁷⁷⁾

1185 § Acquiritur etiam vetus feudum propter incuriam vassalli, que non
 proprie culpa vel delictum dicitur: puta si vassallus sua incuria vel negligencia
 per annum et diem steterit quod investituram feudi ab herede domini
 non petierit, vel heres vassalli a domino, quoniam hoc tempore transacto
 feudum ammittitur et ad coheredes sive agnatos pertinet, meo iudicio: ar. ff.
 1190 de suc(cessorio) edicto l. i. Quibus [D. 38.9.1.10]. Sic intelligo c(apitula) i. si
 vas(sallus) fe(udo) pri(vetur) cui defferatur c. Vassalli [LF 2.31], an viventis
 vas(salli) c. Si vassallus culpam [LF 2.26.18], i. que fuit prima causa bene(fi-
 cii) ammi(ttendi) c. i. [LF 2.24], i. de fe(udo) sine cul(pa) non ammi(ttendo) c.
 Sancimus [LF 1.21(22)], i. de cap(itulis) Conra(di) c. i. [LF 2.40]. Licet videatur
 1195 constitutio Friderici in contrarium, scilicet quod ad dominum pertineat,
 ut i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Fridericum l. Imperialem § Preterea
 si quis infeudatus [LF 2.54(55).2]. Sed intelligo quod illa loquatur in feudo
 novo. In veteri autem existentibus agnatis contra puto: nam et ubi vassallus
 vetus feudum alienat, tam domini quam agnatorum exquiritur consensus, ut
 i. de alie(natione) fe(udi) paterni c. Alienatio [LF 2.39]. Si tamen alienet utri-
 1200 que, tam domino quam agnatis, datur revocatio, sed agnati preferuntur domi-
 no, ut i. de suc(cessione) fe(udi) c. i. § i. [LF 1.8], i. per quos fiat inve(stitura)
 et per quos re(cipiatur) c. i. § Sed et res in fi. [LF 2.3], i. qualiter olim fe(udum)
 poterat ali(enari) c. i. § E contrario [LF 2.8.2] et § In prohibendo [LF 2.9],
 an viventis vas(salli) c. Ticius filios [LF 2.26.14], i. quibus mo(dis) fe(udum)
 1205 ammi(ttatur) § Preterea [LF 1.5.7], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. Summo
 opere § Cum feudum [Extr. Ard. 6 = L. Ard. Extr. I. 32]. Si qua autem sunt
 capitula quibus dicatur alienatione facta feudum domino aperiri et ad ipsum
 reverti, ut i. que fuit prima causa b(eneficii) ammi(ttendi) § ult. [LF 2.24.10], i.
 quibus mo(dis) fe(udum) am(mittatur) § Item si duo et § Similiter [LF 1.5. 8 et
 1210 9], i. per quos fe(udi) co(gnitio) dirimatur c. ii. [LF 1.17(8)], i. de contro(versia)
 inter do(minum) et emp(torem) c. Domino § Et quod dicitur [LF 2.42.2] et
 c. Preterea [LF 2.44], et i. de prohibita ali(enatione) per Fridericum l. Impe-
 rialem § Callidis [LF 2.54(55).1], i. de vas(sallo) qui contra constit(utionem)
 Loth(arii) c. i. [LF 2.38], intelligenda sunt in feudo novo, vel etiam in veteri
 1215 nullis existentibus agnatis: talis enim ingratitude proveniens ex illiciti ratione
 contractus non proprie dicitur fellonia, nec illa que premissa est incuria fello-
 nia dici meretur. Item cum hec incuria sive taciturnitas non petite investiture
 sit quedam tacita feudi renuntiatio, in feudo veteri refutatione facta, non ad
 dominum sed ad agnatos devolvitur feudum, ut i. an agnatus vel filius de-[fol.
 1220 17va // fol. 17vb]-functi reti(nere) fe(udum) pos(sit) repu(diata) her(editate) c.
 i. § Ubi vero [LF 2.45], i. de cap(itulis) extraor(dinariis) c. i. [Extr. Ard. 1 = L.
 Ard. Extr. I. 23], § Beneficium paternum [Extr. Bar. 2 = L. Ard. Extr. I. 22], ar.
 ff. de assi(gnandis) liber(tis) l. i. § Sed si is [D. 38.4.1.7], ar. ff. de inofi(cioso)
 te(stamento) l. Si is qui [D. 5.2.31]. Item pro hac sententia nostra facit lex Hen-

⁷⁷ Title added in the margin by the same hand.

rici, i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) l. Si contingerit [Extr. 1225
 Ard. 37], ubi videtur quod si vassallus culpam commiserit per quam feudum
 ammittat, quod feudum non ad dominum sed ad agnatos pertinet. Ne autem
 domini contemptus remaneat casu aliquo impunitus, nullum ex eo feudo ab
 agnatis percipere commodum poterit vassallus; sin autem ipsum quicquam
 percipere passi fuerint, agnati feudo privabuntur et tunc ad dominum rever- 1230
 teretur. Que lex meo iudicio hiis duobus premissis exemplis accomodatur,
 ad quod est ar. i. de pa(ce) te(nenda) l. Quoniam § Si vero pacis violator [LF
 2.27.2]. Negari tamen non potest quin capitula predicta inter se sint contraria,
 sed ego ea intelligo ut predixi. Inordinatissima enim est ista feudorum compi-
 latio et propterea me et multos forte a via veritatis avertit. 1235

An feudum possit acquiri per pecuniam

§ Sed an possit feudum acquiri pecunia videamus. Et quidem ut predixi
 feudum ob amicitiam captandam inventum est, et species est beneficii, ut i.
 in quibus ca(usis) fe(udum) am(mittatur) c. i. § Illud [LF 2.23]. Amor autem, 1240
 ut ait Tullius de amicitia [Cicero, *De amicitia*, 8.26], ex quo amicitia nomina-
 ta est, princeps est ad benevolentiam coniugendam, et ideo feudum amore
 non pecunia querendum est, ut i. de feu(do) da(to) in vicem leg(is) com(mis-
 sorie) c. i. [LF 1.26(27)]. Unde et idem Tullius ait [Cicero, *De amicitia*, 9.31]
 benefici liberalesque sumus non ut gratiam exigamus neque enim beneficium 1245
 feneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus: sic amicitiam non
 spe mercedis adducti, sed eo quod omnis eius fructus in ipso amore est expe-
 tendam putamus. Item ut no(tatur) in summa s(upra) t(itulo) quid sit feudum
 § Qualis vero, hic contractus similimus est donationi: donatio autem nulla
 iuris necessitate vel offitii confertur, sed sola liberalitate et munificentia. Si
 enim non fiat, nulla est reprehensio non donanti; sin autem fiat, laudem 1250
 assequitur is qui donat, ut ff. de donat(ionibus) l. i. in prin. et l. Hoc iure § Non
 potest et l. Donari [D. 39.5. 1 *pr.*, 19.2 et 29], ff. de ver(borum) si(gnificatione)
 l. Inter donum et l. Munus proprie [D. 50.16.194 et 214], ff. de reg(ulis) iuris
 l. Donari [D. 50.17.82]. Et quod feudum pecunia acquiri non possit, facit op-
 time dicta l. Hoc iure § Labeo [D. 39.5.19.1]. Videtur tamen quod pecunia data 1255
 possit acquiri feudum, ut i. de feudo guar(die) et ga(staldie) c. i. [LF 1.2], i.
 de natura feu(di) c. i. [LF 1.7], i. an maritus suc(cedit) ux(ori) in bene(ficium)
 c. Si minores [LF 1.15(16)], et i. de beneficio fratris c. i. in fi. [LF 1.19(20)], i.
 quemadmodum fe(udum) ad filiam perti(neat) c. i. [LF 1.23(24)], i. de fratri-
 bus de novo bene(ficio) inve(stitis) c. ii. [LF 2.12]. Ad quod dicunt sapientes 1260
 quod pecunia potest acquiri feudum, ut in predictis capitulis, et quod dicitur
 feudum non sub pretexto pecunie acquirendum esse subaudiunt tantum, sed
 etiam amore et honore domini, ne dicta capitula sibi invicem contradicant,
 sic et alibi ob vitandam legum contrarietatem invenimus subaudiri tantum,
 scilicet: ff. de rerum permu(tatione) l. i. in fi. [D. 19.4.1], ne contradicat lex ff. 1265

de pres(criptis) ver(bis) l. Naturalis § ⁽⁷⁸⁾ Si rem do [D. 19.5.5], et alibi ff. de usuris l. Cum quidam § Si pupillo [D. 22.1.17.3] ne obviet lex Instit. mandati § Tua autem [I. 3.26.2], et alibi ff. de le(gatis) l. fin. § Qui indivisam ⁽⁷⁹⁾ [D. 31.89.1]. Dicunt tamen quod principalis causa dandi feudum est amor et honor domini, pecunia tamen nichilominus ut acquiratur intervenire potest. Ipsi possunt glosare ad libitum, nam principalior causa dandi nostris temporibus est pecunia. **P**otest ergo dici ut dicitur de precariis: que olim precibus dabantur et sic genus liberalitatis erat, hodie vero precio dantur, ut ff. de precario l. i. [D. 43.26.1], i. de precario c. uno.⁸⁰ **U**nde ex usu satis credo quod feudum pecunia possit acquiri, ut et i. per quos fiat inve(stitura) et per quos re(cipiatur) c. Novi vero § Sed et res [LF 2.3]. **A** vassallis tamen vassallatica sua pecunia acquiri non possunt, ut i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Fridericum l. Imperialem § Callidis [LF 2.54(55).1].

An per pactum legis commissorie feudum possit acquiri

§ Item sub pacto legis commissorie non acquiritur feudum: puta si tibi obligavi fundum per decem et pactum feci, si fundum non luerem usque ad mensem, quod ipsum a me teneres in feudum, ut i. de fe(udo) da(to) in vicem legis com(missorie) c. i. [LF 1.26(27)], i. de capit(aneo) qui cu(riam) ven(didit) c. Similiter [LF 2.51.6]. Quod intelligo verum esse in pignoribus, in quibus locuntur expresse dicta capitula; et ita intelligo dictum G(erardi) Cagapisti; dictum vero Oberti intelligo in alio casu quam pignorum, quoniam in dicto c. Similiter videntur poni due opiniones, quod valeat et quod non valeat, quas exaudio ut predixi: nam in pignoribus reprobata est lex commissoria, ut C. de pactis, per totum [C. 2.3]. **I**n aliis vero contractibus minime: ff. de lege com(missoria) per totum [D. 18.3], C. de pactis inter emp(torem) et ven(di-torem) l. Commissorie [C. 4.54.4]. **I**tem hoc intelligo quando dictum esset ut creditor pro pecunia mutuata rem pignoratam retineret in feudum si debitor non lueret usque ad mensem. Secus autem si dicatur quod iusto rei precio tunc extimande res teneatur in feudum, ut. ff. de pign(oribus) l. Si fundus § ult. [D. 20.1.16.9] **M**ultum tamen videtur obstare ratio subiecta in dicto c(a-pitulo) que generalior est quam sit casus capituli. **S**uper hoc autem videas que dixi s(upra) proximo capitulo.

§ Quod autem in aliis casibus quam pignorum possit pacto legis commissorie feudum acquiri, patet infrascripto exemplo: pone enim quod rem tibi pro centum vendidi et, receptis certis pecuniis arre nomine, convenit ut nisi reliquum precium intra mensem solveris, arras perderes et rem a me teneres in feudum, vel ego a te. Valet conven-[fol. 17vb // fol. 18ra]-tio et hoc modo constituitur feudum, ut ff. ff. de lege com(missoria) l. Si fundus et l.

⁷⁸ At cu- ~~deleted by strikethrough.~~

⁷⁹ et alibi ff. de le(gatis) l. fin. § Qui indivisam *added in the margin by the same hand.*

⁸⁰ Unclear, possibly mistaken, citation. Perhaps D. 43.26.20, which provides for what is sold *precario* until the price is entirely paid.

ult. [D. 18.3. 1 et 8]. In traditionibus siquidem rerum suarum quodcumque appositum pactum valere certissimum est, ut ff. de pactis l. In traditionibus [D. 2.14.48], C. de pactis l. Legem [C. 2.3.10], C. de rerum permut(atione) <l.> Rebus [C. 4.64.6], nisi expressim a iure improbetur, ut ff. de pactis l. Iuriscencium § Pretor et l. Si unus § Illud [D. 2.14. 7.7 et 27.3], C. de pactis l. Pactaque [C. 2.3.6]. 1305

§ Quod autem in pignoribus inhibita sit feudi datio sub pacto legis commissorie quantum est paciscente creditore ut in se retineat pignus nomine feudi, non autem paciscentibus aliis ut ea pecunia ad diem non soluta alter quam creditor rem pignoratam teneat in feudum, patet infra subiecto exemplo. Pone enim quod pro te fideiussi apud creditorem in decem, cui et predia obligasti, et me promisisti intra certum tempus ab obligatione liberare, quod si non feceris et solverim, convenit inter me et te ut ea predia a te tenerem in feudum: recte quidem conditione existente constitutum est feudum, ut ff. de contra(henda) empt(ione) l. ult. i. re(spo)nso [D. 18.1.81]. Quin immo, ut predixi, inter creditorem et debitorem talis conventio improbat, inter extraneos autem valet, ut in Lomb. de debit(is). l. Si quis fideiussor [Lomb. 2.21.23]. 1310 1315

§ Pactum autem in diem adiectionis in feudis improbatum non est. Poterit ergo dari feudum ad certum servitium, ut i. de capit(aneo) qui curiam vendidit § f. [LF 2.51.6], ita ut si alius intra certum tempus se strictius obligare voluerit, res non sit feudata primo, ut ff. de in diem adiectione per totum [D. 18.2]. 1320 1325

§ Est etiam in summa notandum novum esse modum acquirendi vetus feudum, scilicet per gratiam domini, ut patet in vassallo defuncto sine filio masculino et relicta filia, quoniam eam potest dominus de speciali gratia investire etiam coheredibus invitis, ut i. quemadmodum fe(udum) ad filiam perti(neat) c. i. [LF 1.23(24)], et i. De quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) § Si vassallum.⁸¹ 1330

§ Est et alius quando filius vassalli delinquentis de gratia agnatorum ad quos devolvitur feudum per dominum investitur, qui aliter exclusus erat totaliter a beneficio, ut i. si vas(sallus) fe(udo) pri(vetur) c. Vassalli [LF 2.31], ar. i. an agnatus vel filius defuncti reti(nere) fe(udum) pos(sit) repu(diata) her(editate) c. Si contingerit § Ubi vero [LF 2.45], i. quibus mo(dis) fe(udum) ammi(ttatur) § Preterea [LF 1.5.7]. 1335

§ Novum vero feudum pretermittendum non est et ob causam preteriti servicii et ob futuram rem dari posse, ut ff. de donat(ionibus) l. Si pater [D. 39.5.34.1], Extra de donat(ionibus) Per tuas [X. 3.24.5], in Decret. xxv. q. i. § Ex his [Decr. Grat. C. 25 q. 1 c. 16.4], C. de donat(ionibus) que sub modo, per totum [C. 8.54(55)], ff. de condict(ione) causa da(ta), per totum [D. 12.4], et C. e(odem), per totum [C. 4.6]. 1340

⁸¹ See supra, Introduction note 42.

[6] **Quibus modis feudum ammittatur. Rubrica**

1345 **V**iso quot modis feudum acquiratur et quibus, de eius ammissione restat tractare, quibus scilicet modis feudum acquisitum perdat. **S**ed quia huiusmodi cognitio perfecte nequit haberi nisi feudorum genus per species distinguatur, **i**deo sciendum est primitus quod feudum **a**liud cum fidelitate, **a**liud sine. **I**tem aliud conditionale, aliud non. **I**tem aliud ad certum servitium, aliud ad indeterminatum, aliud ad nullum. **I**tem aliud perpetuum, aliud temporale. **I**tem perpetuum subdividitur quia aliud est etiam in extraneos transmissibile, aliud demum in suos. **I**tem aliud est quod certis ex causis est amissibile, aliud quod quibuslibet a iure stabilitis, **a**liud quod nullis.

1355 **§** Hic non curo seriatim prosequi, nam incidenter tractando quid et quale sit unumquodque de levi poterit diligens lector perpendere. **D**ico igitur quod feudum amittitur **a**lias propter casum, **a**lias propter incuriam, **a**lias propter culpam, **a**lias etiam sine culpa.

1360 **§** **C**asus inducit feudi ammissionem si vassallus efficiatur mutus, surdus, cecus, furiosus, claudus, vel aliter imperfectus, secundum quod traditur i. episcopum vel aba(tem) c. i. § Mutus [LF 1.6.3]. **A**lii contra dicunt ut totum retineat, ut i. an mutus, surdus, cecus vel aliter imperfectus c. Mutus [LF 2.36], **a**d quorum sedandas contrarietates quidam dicunt quod primum c(a-pitulum) per ultimum corrigatur, quod denotat glosula antiqua dicens vacat hoc c(a-pitulum) propter inferius ‘Mutus’.⁸² **A**lii dicunt quod novum feudum eo casu superveniente ammittitur, ⁽⁸³⁾ veruntamen si feudum magnum fuerit et aliunde non valeat sustentari, relinquatur ei ad sustentationem, ut dicto § Mutus [LF 1.6.3]. **V**etus autem retinetur in totum, ut dicto c. Mutus [LF 2.36]. **S**ed ego dico quod opinio est in ipso textu etiam in veteri feudo ut dicto c. Mutus. **Q**uid ergo non decipiamur in muto ex casu superveniente non sunt varie opiniones in capitulo illo, **s**ed in muto a nativitate sic, de muto autem vel aliter imperfecto casualiter querimus. **M**ihi autem verior et equior videtur eorum sententia qui mutum, furiosum, vel aliter ex accidenti imperfectum feudo non privant, novo vel paterno, ar. ff. de usuc(apionibus) l. Nunquam § Si servus et § Si vi aut clam et l. Iusto § Eum qui [D. 41.3. 31.3, 31.4, et 44.6], ff. de acquir(end)a pos(essione) l. Si is qui et l. Si id quod § i. [D. 41.2. 27 et 25.1], ar. ff. de offi(cio) presi(dis) l. Divus [D. 1.18.14], ff. ad le(gem) Pom(peiam) de parricidiis l. Divus [D. 48.9.5], in Decret. lx. ⁽⁸⁴⁾ di(stinctione) Satis perversum [Decr. Grat. Dist. 56 c. 7], xvi. q. vii. Inventum [Decr. Grat. C. 16 q. 7 c. 38], i. de bene(ficiis) et feudis l. Quicumque § i. in fi. [L. Ard. Extr. II. 4]; et faciunt ad hoc argumenta que no(tantur) s(upra) qui feudum possunt accipere § Item surdus et i. an ille qui fratrem domini inter(fecit) c. i. § Quod ita [LF 2.37]. **S**in autem textualia teneas et quod communiter notatur ut feudum novum am-

⁸² See Montorzi, *Diritto feudale*, p. 128 (*glossa ordinaria*, fol. 22a-b): «Alias hic inventi notabile in glo. “vacat hoc ca(pitulum) propter inferius ca(pitulum) Mutus’. Sed Iaco(bus) Gaufredi alias Columbi hanc glo(sam) non habet».

⁸³ a(m)m.- corrected on adm-

⁸⁴ lx. pro lvi.?

mittat, vetus vero retineat, non tamen hoc in cuiuslibet feudi specie dictum intelligas. Quid enim [fol. 18ra // fol. 18rb] si feudum datum sit ad certum servitium et tale cui adimplendo non obsit cecitas superveniens aut loquele ammissio, surditas, vel alia quolibet corporis imperfectio sive debilitas? Aut quid si feudum sit sine fidelitate et pro eo nullum servitium debeatur? Dicemus ne feudum novum ammittere eum certe minime, ar. i. de quibusdam aliis c(apitulis) extraor(dinariis) c. Si cui militi in prin. [Extr. Ard. 33], ff. de cap(tivis) et postli(minio) re(demptis) l. Postliminium § ult. in fi. [D. 49.15.19.10], ff. de excu(satione) mu(nerum) l. ii. § Minus et § Corporis [D. 50.5.2.6 et 2.7a], ff. de decur(ionibus) l. Honores § i. [D. 50.2.7.1], ff. de postul(ando) l. i. § Casum [D. 3.1.1.5 in med.], ff. de iudic(iis) l. Etiam cecus [D. 5.1.6], ff. de sta(tu) ho(minum) l. Qui furere § i. [D. 1.5.20], C. de veteri iure e(nucleando) l. i. in fine ii. coll. [C. 1.17.1], ff. de rei ven(dicatione) l. Ceterum [D. 6.1.31], ff. de peri(culo) et com(mod) rei ven(dite) l. Si vina [D. 18.6.6], ar. in Decret. .vii. q. .i. Pontifices [Decr. Grat. C. 7 q. 1 c. 4]. Aut quid si tale sit feudum quod nulla ex causa vel ingratitude sit ammissibile, ut quia datum sit eo quod a morte dantem liberaverat, vel ab hostibus aut latrunculis eripuerat, ut ff. de donat(ionibus) l. Si pater [D. 39.5.34.1]. His enim casibus cessat legis ratio sive consuetudinis que feudi amissionem inducit, unde et ipsa lex sive consuetudo cessat, ut ff. de pactis l. Quod dictum [D. 2.14.32], ff. de re mili(tari) l. Milites agrum, i. re(spo)nso [D. 49.16.13].

§ Propter status mutationem ammittitur feudum veluti si clericus, monachus, conversus vel alias religiosus fiat, ut i. de milite vas(sallo) qui arma bel(lica) depo(suit) c. i. [LF 2.21], an viven(tis) vas(salli) c. Si clericus [LF 2.26.6], i. an mutus, surdus vel aliter imperfectus c. Mutus in fi. [LF 2.36]. Etiam si hunc habitum postposuerit, ut i. de feudo fe(mineo) c. Si femina § Ex hoc [LF 2.30], licet de novo possit acquirere, ut i. de cap(itulis) Conra(di) c. Iterum si clericus [LF 2.40.3], et adde que no(tatur) in summa s(upra) t(itulo) quid sit feudum § Deinde, ver(ba) ‘et nisi sit filius clericus’, et in summa s(upra) qui possunt feudum accipere § Clericus.

§ Item si vassallus damnetur de crimine capitali per quod in curia amplius stare non possit, ut quia hominem tradendo interfecit, vel in Pompeiam de parricidiis inciderit, ut i. an ille qui fratrem domini inter(fecit) c. Si quis interfecerit [LF 2.37], i. que fuit prima causa bene(ficii) am(mittendi) c. Denique [LF 2.24.9], i. quibus mo(dis) fe(udum) ammi(ttatur) c. i. § Item si fratrem [LF 1.5.3]. Item intelligo hoc in omni delicto ex quo civitatem et libertatem ammittit.

§ Propter incuriam feudum ammittitur si vassallus intra terminum prefixum ad petendam investituram a domino vel herede eius, qui in milite est annus et mensis, in alio annus et dies, investituram non petiit, nisi iusta de causa remanserit impeditus forte vel ex causis nominatis. Nam elapso tempore ⁸⁵ feudum ammittit, ut i. de prohibita fe(udi) ali(enatione) per Fride(ri-

⁸⁵ elapso *repeated after* tempore.

1425 cum) l. Imperialem § Preterea si quis infeudatus [LF 2.54(55).2], i. quo tem-
pore miles inve(stituram) pe(tere) de(beat) c. i. [LF 1.21(22)], i. de prohibita
fe(udi) ali(enatione) per Loth(arium) C. Quoniam [LF 2.52.3], i. de cap(itulis)
Conra(di) Hec sunt in prin. [LF 2.40], et i. ⁽⁸⁶⁾ que fuit prima causa bene(ficii)
am(mittendi) c. i. [LF 2.24].

1430 § Quid autem si vassallus ab herede domini vel heres a domino investitu-
ram petierit intra annum et diem, dominum vel eius heredem honorifice ade-
undo et fidelitatem pollicendo, et dominus vel eius heres investituram nega-
verit? **Re**(sponde) sicut dicitur vassallum non petentem privari feudo, ita versa
1435 vice poterit dici dominum suo iure privari si scienter denegat investituram, ar.
i. de forma fide(litatis) c. i. [LF 2.6], i. qualiter dominus a proprietate privetur
c. Ex facto [LF 2.47], i. si vas(sallus) fe(udo) pri(vetur) cui deferatur [LF 2.31]
c. Domino committente [LF 2.26.24].⁸⁷ Alii dicunt dominum propterea non
privari sed vassallus tutus erit quia ammodo propter dictam causam privari
non poterit, ar. i. Aut. de equa(litate) dotis § ult. [Nov. 97.6 = Auth. VII. 8.6].
1440 Alii, ut Sy(mon),⁸⁸ dicunt quod forte in fine alterius anni iterum petet, et si
dominus vel eius heres denegaverit, iterum in fine alterius anni petet, ita ut
semper videatur ante elapsum anni et diei petere, computandi a tempore in-
vestiture petite. Hoc ego non credo, quia credo quod sufficiat semel petitam
esse investituram, nisi is qui petivit vel a quo petita est decesserit: nam per
1445 predicta capitula iterum credo debere peti. **Si** tamen, petita investitura per
vassallum et non facta, dominus in se redierit volens investituram facere et
vassallum vel eius heredem requisiverit et ei investituram polliceatur et fidel-
itatem requirat, tunc vassallo renuente si dominus super hoc querimoniam ad
curiam deposuerit, si habet alios vassallos, et si non habet credo quod possit
1450 hoc coram iudice ordinario, et eum convenienti spatio vii. dierum pro un-
aquaque citatione ter citari fecerit ut investituram compareat recepturus, et
vassallus vel heres eius a paribus vel a iudice ter citatus ut iuret fidelitatem
venire contempserit, feudum ammittit, ut i. que fuit prima causa bene(ficii)
ammi(ttendi) c. i. § Est et alia [LF 2.24.1]. Quod capitulum intelligo ut predixi,
1455 cum ex vicinitate et continuatione scripturarum ipsarum summatur intentio,
ut ff. de testamentis l. Heredes palam [D. 28.1.21]. Alias facto domini bene-
ficii spatii anni et mensis, vel diei, quod a lege sive consuetudine datum
est vassallo et eius heredi ipsis auferretur, quod esse non potest: nam lex
dicit quod beneficium a lege datum privatus auferre non potest, ut i. Aut.
1460 de nuptiis § Si vero solam [Auth. coll. IV. 1.22 = Nov. 22.22]. Mediolanenses
tamen tenent quod feudum non ammittatur propter investituram non peti-
tam et hodie etiam multa feuda dantur eo pacto ut non ammittantur propter
investituram non petitam. Veruntamen eiusmodi prescriptio anni et mensis

⁸⁶ In i- *deleted by strikethrough*.

⁸⁷ Probably a *homeoteleuton*: the chapter «Domino committente» is part of a title (LF 2.26.24) that precedes the one under which it is here supposedly included, «Si vassallus feudo privetur cui deferatur» (LF 2.31).

⁸⁸ On Sy(mon Vicentinus): Schrage, *Symon*.

vel diei non currit nisi maiori xiiii. annis, ut dicta lege Imperialem § Preterea [LF 2.54(55).2].

§ Sed nunquid restituetur ad-[fol. 18rb// fol. 18va]-ultus? Hoc casu, restituetur in integrum? Puto quod restituatur, ar. ff. de min(oribus) l. Ait pretor § f. et l. s. et l. Minor et l. Non omnia [D. 4.4. 7.12, 8, 40, et 44], ar. ff. de iure iur(ando) <l.> Nam postea § Si minor [D. 12.2.9.4], Extra de in integrum re(stitutione) c. ii. [X. 1.41.2]. Et quia hoc beneficium restitutionis minori competit de iure civili, nec alio iure civili postea subsecuto ei ablatum vel denegatum est, ar. Instit. de iure na(turali) gen(tium) et ci(vili) § penult. [I. 1.2.10], C. de ap(pellationibus) Precipimus [C. 7.62.32], C. de testamentis l. Sancimus [C. 6.23.27]. Nec placet eorum oppinio qui dicunt minorem non restituendum ex eo quod imperator Fridericus in sua constitutione imperiali indeterminate loquitur, et leve erat ei in integrum restitutionis beneficium reservare, ut ar. C. de caduc(is) tol(lendis) l. una § Si vero in fi [C. 6.51.11d]. Nam et ultime leges cum determinatione priorum exaudiende sunt, ut ff. de leg(ibus) l. Non est novum et l. s. [D. 1.3. 26 et 27]. Et quia non est verisimile Romanum principem, qui iura tuetur, propter indeterminatam eiusmodi locutionem totam veteris iuris observanciam circa minorum restitutiones multis vigiliis excogitatum atque inventam tollere voluisse, ar. C. de inofi(cioso) te(stamento) l. Si quando in prin. [C. 3.28.35]; et quia quicquid expressim non tollitur manet, ut dicta l. Precipimus [C. 7.62.32] et in Aut. de admin(istrantibus) offitiis in sacris § f. [Auth. coll. III. 7.7 = Nov. 20.7]; sed ultima l(ege) expressim non est denegata in integrum restitutio, ergo et c(etera). Et quod restituatur facit optime in Aut. de her(edibus) et falc(idia) § Pupillis [Auth. coll. I. 1.4.1 = Nov. 1.4.1].

1465

1470

1475

1480

1485

Works Cited

- J. Acher, *Notes sur le droit savant au Moyen Âge*, in «Nouvelle revue historique de droit français et étranger», 30 (1906), pp. 125-178.
- Azo, *Summa aurea*, Lugduni, excudebat Petrum Fradin, 1557.
- Baldus de Ubaldis, *Opus aureum utriusque iuris luminis domini Baldi de Perusia super feudis*, Lugduni, [apud Vincentium de Portonariis], 1530.
- C.H. Bezemer, *Les répétitions de Jacques de Révigny: recherches sur la répétition comme forme d'enseignement juridique et comme genre littéraire*, Leiden 1987.
- K. Bezemer, *What Jacques saw: thirteenth century France through the eyes of Jacques de Révigny, professor of law at Orleans*, Frankfurt a. M. 1997.
- K. Bezemer, *Jacobus Balduini: Probably the Author of the Summa Feudorum Parmensis*, in «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis», 74 (2006), pp. 325-335.
- Johannes Blancus, *Epitome iuris feudorum*, Coloniae, apud Ioannem Birckmannum et Wernerum Richwinum, 1565.
- V. Colorni, *Le tre leggi perdute di Roncaglia (1158) ritrovate in un manoscritto parigino (Bibl. Nat. Cod. Lat. 4677)*, Milano 1967.
- E. Conte, *Servi medievali. Dinamiche del diritto comune*, Roma 1996.
- E. Conte, *Modena 1182, the origins of a new paradigm of ownership. The interface between historical contingency and the scholarly invention of legal categories*, in «Glossae», 15 (2018), pp. 5-18.
- Codicis Iustiniani ex repetita praelectione libri novem priores*, Lugduni, apud Hugonem a Porta, 1560 (vol. 4 of *Corpus iuris civilis*).
- Corpus iuris civilis*, 5 vol., Lugduni, apud Hugonem a Porta, 1558-60 <<https://amshistorica.unibo.it/176>> (last viewed 31/05/2019).
- E. Cortese, *La norma giuridica. Spunti teorici nel diritto comune classico*, 2 voll., Milano 1964.
- E. Cortese, *Legisti, canonisti e feudisti: la formazione di un ceto medievale*, in *Università e società nei secoli XII-XVI*, Atti del nono Convegno Internazionale di studio (Pistoia, 20-25 settembre 1979), Pistoia 1982, pp. 195-281.
- E. Cortese, *Il diritto nella storia medievale*, 2 voll., Roma 1995.
- E. Cortese, *Scienza di giudici, scienza di professori tra XII e XIII secolo*, in E. Cortese, *Scritti*, a cura di I. Birocchi, U. Petronio, Spoleto 1999, 1, pp. 691-746.
- E. Cortese, *Le grandi linee della storia giuridica medievale*, Roma 2014¹⁵.
- Digestum novum pandectarum iuris civilis*, Lugduni, apud Hugonem a Porta, 1560 (vol. 3 of *Corpus iuris civilis*).
- H. Dondorp, *Ius ad Rem als Recht. Einsetzung in ein Amt zu verlangen*, in «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis», 59 (1991), pp. 285-318.
- R. Feenstra, review of *Iacobus de Ravanis, Summa feudorum*, edited by C. Pecorella, in «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis», 25 (1957), pp. 411-416.
- R. Feenstra, *Influence de l'enseignement du Droit Romain sur les nations étrangères*, in *Actes du congrès sur l'ancienne université d'Orléans (XIIIe-XVIIIe siècles)*, Orléans, 6-7 Mai 1961, Orléans 1962, pp. 43-61.
- Gaufredus de Trano, *Summa decretalium*, Venetiis, apud Ioannem Baptistam Hugolinum, 1586.
- P. Landau, *Zum Ursprung des 'ius ad rem' in der Kanonistik*, in *Proceedings of the Third International Congress of Medieval Canon Law*, edited by S. Kuttner, Città del Vaticano, 1971, pp. 81-102.
- E.A. Laspeyres, *Über die Entstehung und älteste Bearbeitung der Libri Feudorum*, Berlin 1830.
- K. Lehmann, *Das Langobardische Lehnrecht (Handschriften, Textentwicklung, ältester Text u. Vulgattext): Nebst den capitula extraordinaria*, Göttingen 1896.
- E.M. Meijers, *L'université d'Orléans au XIIIe siècle*, in E.M. Meijers, *Études d'histoire du droit*, III, Leiden 1959, pp. 3-148 (1st Dutch edition: 1918).
- E.M. Meijers, *Le soi-disant 'ius ad rem'*, in E.M. Meijers, *Études d'histoire du droit*, IV, Leiden 1967, pp. 175-189 (1st Dutch edition: 1950).
- M. Montorzi, *Diritto feudale nel basso medioevo. Materiali di lavoro e strumenti critici per l'esegesi della glossa ordinaria ai Libri feudorum, con la ristampa anastatica dei Libri feudorum e della loro glossa ordinaria [Venetiis 1574]*, Torino 1991.
- M. Montorzi, *Processi istituzionali. Episodi di formalizzazione giuridica ed evenienze d'aggregazione istituzionale attorno ed oltre il feudo*, Padova 2005.

- Peter of Spain (Petrus Hispanus Portugalensis), *Tractatus*. Called afterwards *Summule logicales*, edited by L.M. de Rijk, Leiden 1972.
- Jacobus de Ravanis, *Summa feudorum*, edited by C. Pecorella, in «Studi parmensi», 6 (1956), pp. 287-332.
- Jacobus de Ravanis, *Summa feudorum*, edited by C. Pecorella, Milano 1959.
- Roffredus Beneventanus, *Tractatus iudiciarii ordinis*, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Gymnicum sub Monocerote, 1591.
- A. Rota, *L'apparato di Pillio alle Consuetudines feudorum e il ms. 1004 dell'Archivio di Stato di Roma*, in «Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna», 14 (1938), pp. 1-170.
- E.J.H. Schrage, *Symon Vicentinus, un docteur très excellent du XIIIe siècle*, in «Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis», 55 (1987), pp. 297-320.
- E. Seckel, *Quellenfunde zum lombardischen Lehenrecht, insbesondere zu den Extravagan-ten-Sammlungen*, in *Festgabe der Berliner juristischen Fakultät für Otto Gierke*, I, Breslau 1910.
- A. Stella, *The Liber Ardizonis. Reshaping the Libri Feudorum in the Thirteenth Century*, in «Studi medievali», s. III, 58 (2017), pp. 175-227.
- Volumen*, Lugduni, apud Hugonem a Porta, 1558 (vol. 5 of *Corpus iuris civilis*).
- L. Waelkens, *La théorie de la coutume chez Jacques de Révigny: édition et analyse de sa répétition sur la loi De quibus (D. 1, 3, 32)*, Leiden 1984.
- P. Weimar, *Die Handschriften des Liber feudorum und seiner Glossen*, in «Rivista internazionale di diritto comune», 1 (1990), pp. 31-98.

Attilio Stella
University of St Andrews
as346@st-andrews.ac.uk

